

Міністерство освіти і науки України
ДЕРЖАВНИЙ БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет менеджменту, адміністрування та права
Кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування» та
соціально-гуманітарних дисциплін

ДЕМОГРАФІЯ

Курс лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти галузі знань 05 «соціальні та поведінкові науки»
спеціальності 054 «Соціологія»

ХАРКІВ
2023

Міністерство освіти і науки України
ДЕРЖАВНИЙ БІОТЕХНОЛОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет менеджменту, адміністрування та права
Кафедра ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін

ДЕМОГРАФІЯ

Курс лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня
вищої освіти галузі знань 05 «соціальні та поведінкові науки»
спеціальності 054 «Соціологія»

Затверджено рішенням Навчально-
методичної ради факультету менеджменту,
адміністрування та права

Протокол № 1 від 19 вересня 2023 р.

Харків
2023

УДК 159.9.62

*Схвалено на засіданні кафедри ЮНЕСКО «Філософія людського спілкування»
та соціально-гуманітарних дисциплін*

Державного біотехнологічного університету,

протокол №1 від 28 серпня 2023 р.

Рецензенти:

Тюріна В. О., д-р пед. наук, проф., професор кафедри соціології та психології Харківського національного університету внутрішніх справ;

Демографія: курс лекцій для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «соціальні та поведінкові науки» спеціальності 054 «Соціологія» / ДБТУ ; уклад. І. Данченко, Н.Моїсєєва. Харків, 2023. 62с.

До курсу лекцій з дисципліни «Демографія» увійшли авторські тексти лекцій.

Видання призначене здобувачам першого (бакалаврського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «соціальні та поведінкові науки» спеціальності 054 «Соціологія».

УДК 159.9:62

Автори: д-р економ. наук, проф. Н. Моїсєєва;

д-р пед. наук, проф. І. Данченко.

Відповідальний за випуск: Н. Моїсєєва, д-р економ. наук, проф.

© Н. Моїсєєва, 2023

© І. Данченко, 2023

ОПОРНИЙ КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

ЛЕКЦІЯ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕМОГРАФІЇ

1. Демографія як наука.
2. Об'єкт і предмет демографії.
3. Методологія демографії.
4. Зв'язок демографії з іншими науками.

1. Демографія як наука.

Населення є загальним і універсальним об'єктом дослідження для багатьох наук, кожна з яких виділяє ті сторони, аспекти та відношення, які цікавлять саме цю науку і складають предмет саме цієї науки. Населення є об'єктом дослідження для багатьох наук. Особливо місце серед них посідає демографія як система знань про населення.

Демографія – наука, яка вивчає притаманними їй методами чисельність, розміщення та склад населення, їхні зміни, причини та наслідки цих змін, взаємозв'язок соціально-економічних факторів, що обумовлюють зміни в населенні; розкриває закономірності відтворення населення. Існує й більш загальне визначення демографії як історично сформованої науки, що вивчає суспільно-економічні закономірності відтворення населення в соціально-історичній обумовленості.

Термін «демографія» походить від грецького «демос» – народ і «графія» – опис. Вперше термін «демографія» з'явився в роботі французького природодослідника і математика Ахілла Гійяра.

Але як наука демографія зародилася значно раніше, а саме в січні 1662 року, коли побачила світ книжка англійського дослідника XVII ст. Джона Граунта (1620-1674) «Природні та політичні спостереження ...».

Учені дійшли висновку, що демографія вивчає не просто динаміку чисельності населення, його структуру та розміщення по території, а дещо таке, чого не вивчають інші науки.

Було визнано, що **предметом демографії – є відтворення населення, тобто процес неперервного поновлення його чисельності та структури при заміні одного покоління другим як результат процесів народжуваності та смертності і закони, що ними управляють.**

Незважаючи на визнання предметом демографії відтворення населення, у науковій літературі існує декілька визначень демографії як науки. Багатомовний демографічний словник, підготовлений ООН визначає демографію як «науку про народонаселення, що вивчає чисельність, склад, розміщення та рух населення».

2. Об'єкт демографії.

Об'єктом науки демографії виступає **населення, або народонаселення.**

Під «народонаселенням» зазвичай розуміють сукупність людей, що проживають одночасно на будь-якій території. Виходячи з цього визначення,

населення має три атрибутивні ознаки – кількісна (населення – це сукупність), територіальна (населення пов'язано з певної територією) і часова (одномоментність).

Але, як об'єкт демографії населення має ще одну важливу атрибутивну ознаку – це здатність до самооновлення через процеси зміни поколінь, тобто через народжуваність і смертність. Тому в демографії **населення – це самовідтворююча сукупність людей.**

Термін «народонаселення» з'явився в науковій літературі на початку ХІХ ст. як штучний синонім слова «населення». Його застосовували, щоб відрізнити населення людей від сукупності тварин, комах тощо.

Одиницею спостереження в демографії є людина. Протягом життя людини змінюються його властивості – вік, рівень освіти, сімейний стан, місце проживання, зайнятість тощо. Зі зміною тих чи інших характеристик окремих людей змінюються й характеристики населення в цілому. Цей процес має назву **"рух населення"**. Чисельність населення, як і його склад, постійно змінюються – народжуваність збільшує її, а смертність зменшує. Підсумком цих процесів виступає приріст або скорочення населення як різниця між числом народжених і померлих. Це явище в демографії називається **природним приростом населення.**

Процеси народжуваності, смертності, шлюбності та розлучуваності, як складові відтворення населення, називаються **демографічними процесами.** Демографічні процеси, в свою чергу, складаються з окремих **демографічних подій** (окремих актів народження дитини, смерті людини, взяття шлюбу, припинення шлюбу).

3. Методологія демографії.

Сукупність методів, якими користується демографічна статистика, складають її **методологію.** Основою методології є діалектичний метод, який передбачає ретельне визначення в кожному конкретному випадку дії взаємопов'язаних соціально-економічних, політичних, юридичних, релігійних, традиційних, природних факторів, що визначають відтворення населення. Усі методи можна поділити на такі групи: загальнонаукові методи, математичні методи, статистичні методи та суто демографічні методи.

До першої групи належать методи філософії, політичної економії, діалектичні та логічні методи, методи системного підходу та аналізу.

До другої групи входять математичні методи, використання яких забезпечує одержання повних і точних кількісних характеристик. Особливо широко в демографічній статистиці використовується теорія ймовірностей та математична статистика.

Третю групу складають у першу чергу методи, що розроблені в теорії статистики: метод статистичного спостереження, метод статистичних групувань, абсолютні, відносні та середні величини, ряди розподілу, динамічні ряди, методи індексного факторного аналізу, кореляційно-регресивного та дисперсійного аналізу тощо. **Четверта група** – це широкий спектр суто демографічних методів дослідження, розрахунків та аналізу, які сформувалися

протягом багатолітньої практики збору та обробки статистичних даних та їхнього дослідження.

4. Зв'язок демографії з іншими науками. Для демографії, як і для багатьох інших наук, характерна внутрішня спеціалізація, тобто виділення окремих галузей, розділів, які об'єднані суцільним предметом, але відрізняються складом чинників, що досліджуються і відповідно методами їх дослідження.

У цілому сучасна демографія це система взаємопов'язаних наук, які спільними зусиллями досліджують відтворення населення та окремі демографічні процеси.

У середині демографії історично виділяються такі галузі: демографічна статистика (друга назва – статистика населення), економічна демографія, математична демографія, історична демографія. Більш детально структуру демографії як систему наук представлено **Демографічна статистика (інша назва – статистика населення)** – найстаріша галузь демографії, предметом якої є вивчення статистичних закономірностей відтворення населення. Предметом демографічної статистики є розробка методів статистичного спостереження та вимірювання демографічних явищ і процесів, збирання та обробка статистичної інформації про відтворення населення.

Предметом **математичної демографії** є розробка та застосування математичних методів вивчення взаємозв'язку демографічних процесів, їхнього моделювання та прогнозування. До математичних моделей належать таблиці смертності, народжуваності, шлюбності, а також моделі стаціонарного і стабільного населення, імітаційні таблиці демографічних процесів.

Історична демографія вивчає стан і динаміку демографічних процесів в історії окремих країн і народів, а також історію розвитку самої демографічної науки, поруч з історичною демографією стоїть **етнічна демографія**, яка вивчає вплив на демографічні процеси та структуру населення етнічних особливостей укладу життя народів, їхніх традицій, особливостей шлюбних відносин.

Предметом **економічної демографії** є економічні чинники відтворення населення, тобто сукупність економічних умов життя суспільства, їхній вплив та рівень народжуваності, смертності, шлюбності, сімейний стан тощо.

Це далеко не повний перелік окремих розділів демографії. В її межах існують також медична демографія, правова демографія, воєнна демографія, регіональна демографія та інші.

Демографія тісно пов'язана з іншими науками. Причому цей зв'язок двосторонній: з одного боку демографія користується методами інших наук (теорія статистики, математика, історія та ін.), з іншого – дані демографії широко використовуються в медицині, соціології.

Література:

1. Прибиткова І.М. Основи демографії. - К.: АртЕК, 1995.
2. Муромцева Ю. І. Демографія: Навчальний посібник. - К.: Кондор, 2006.
3. Корж О.В. Курс лекцій з демографії. - Тернопіль: Інфотехцентр, 1998.

ЛЕКЦІЯ 2. СТАТИСТИЧНЕ СПОСТЕРЕЖЕННЯ НАСЕЛЕННЯ

1. Цілі та завдання статистичного спостереження населення.
2. Переписи населення.
3. Основні принципи проведення переписів населення.
4. Поточний облік населення.

1. Цілі та завдання статистичного спостереження населення.

Для існування демографії як науки необхідно мати інформацію щодо населення та процесів, які відбуваються в його сукупності. Без емпіричних даних будь-яке теоретизування буде абстрактним, спекулятивним і безплідним. Інформація про населення поділяється на первинну демографічну інформацію та вторинну, перетворену для конкретних цілей за допомогою спеціальних процедур і проаналізовану спеціалістами тих чи інших галузей знань.

Вторинна інформація існує як статистичні публікації, таблиці, статті, монографії тощо.

Демографічна інформація, як первинна, так і вторинна, повинна відповідати деяким вимогам, а саме бути: повною, детальною, об'єктивною, багатоаспектною, достовірною, систематичною. Населення, його характеристики постійно змінюються через процеси народжуваності, смертності, формування та розпад сімей, міграцію. Для вивчення населення необхідно постійно відслідковувати його характеристики, для чого необхідна система обліку та збору демографічних даних, які б представляли точну картину як стану населення на певний момент часу, так і тенденції його зміни за будь-який період.

Облік населення поділяється на підрахунок чисельності населення на певний момент часу і облік демографічних подій (народжень, смертей, взяття шлюбу, припинення шлюбу, переїздів з одного міста на друге) за деякий період.

Дані про стан населення на певний момент часу одержують за матеріалами переписів населення, або спеціальних вибіркового обстежень. Дані про демографічні події за певний період одержують при їхній реєстрації у міру виникнення за допомогою поточного обліку населення.

В останні часи широкого застосування набуває нова форма обліку населення, так звані реєстри населення, які поєднують в собі елементи переписів та поточного обліку. Перелічені джерела, кожний з яких має свої переваги та недоліки, взаємодоповнюють одне одного і таким чином дозволяють одержати достовірну та повну картину процесів, що відбуваються в населенні.

2. Переписи населення.

Перепис населення за визначенням Статистичної комісії ООН – це "єдиний процес збирання, оброблення, оцінювання, аналізу та опублікування або поширення іншими способами демографічних, економічних і соціальних даних на встановлену дату стосовно осіб, які перебувають у тій чи іншій країні або в чітко визначеній її частині".

Міжнародний досвід свідчить, що перепис населення є чи не єдиним засобом отримання найбільш повних і об'єктивних даних щодо населення.

Навіть у тих країнах, де запроваджено ведення реєстрів фізичних осіб, актуалізація яких підтримується на дуже високому рівні, а також проводиться моніторинг населення, вдаються до проведення переписів населення.

Перепис населення передбачає суцільний облік усіх жителів даної території і носить обов'язковий характер, тобто опитувані не можуть відмовитися від надання особистих відомостей, що передбачені переписом. Цим переписи відрізняються від анкетування, що проводиться на добровільних засадах.

Дані перепису щодо чисельності населення, його територіального розміщення, національного, мовного, сімейного складу, розподілу за віком, статтю, громадянством, рівнем освіти, джерелами засобів існування, професійною належністю, положенням у занятті, міграційною активністю тощо використовуються як надійне джерело інформаційного забезпечення прогнозування та управління соціально-економічним розвитком країни, здійснення демографічної політики, регулювання міграційних процесів та інше.

Категорія населення – це загальна характеристика сукупності мешканців того чи іншого населеного пункту, тієї чи іншої території відносно їхнього зв'язку з даною територією.

У статистиці використовують три категорії населення: постійне, наявне та юридичне.

Постійне населення – населення, для якого даний населений пункт є місцем його постійного проживання, незалежно від того, де вони реально перебували в момент проведення перепису.

Критерієм віднесення тієї чи іншої особи до категорії постійного населення використовується термін проживання (або відсутності) особи в даному населеному пункті. В Україні при проведенні перепису 2001 р. значення цього критерію становило один рік (12 місяців).

Наявне населення – населення, яке фактично перебувало в даному населеному пункті або на даній території в момент перепису, незалежно від місця свого постійного проживання.

Для визначення чисельності постійного та наявного населення для кожної території при проведенні перепису визначають також осіб тимчасово відсутніх з числа постійного населення та тимчасово проживаючих на даній території з числа наявного населення. На підставі цих даних будується баланс населення, за допомогою якого й визначається чисельність постійного і наявного населення:

$$НП = НН - ТП + ТВ,$$

$$НН = НП + ТП - ТВ.$$

Юридичне населення – населення, яке пов'язано з даним населеним пунктом або територією будь-якими правовими відносинами.

Юридичне населення не тотожно ні постійному, ні наявному населення, оскільки може постійно проживати на іншій території і не знаходитися в момент перепису за місцем юридичної реєстрації.

3. Основні принципи проведення переписів населення.

Якісне проведення перепису населення передбачає мінімізацію

недообліку та подвійного обліку. Це можливо лише за умови дотримання відповідних вимог, які ще називають принципами проведення переписів населення. Такими принципами є: загальність; одномоментність; поіменність; самовизначенність; конфіденційність; наявність єдиної програми; централізація управління переписом.

Загальність перепису означає, що відповіді на запитання, які включені до програми перепису, одержують від усіх без винятку жителів країни. Загальність – один з основних принципів, який відрізняє сучасні переписи від обліків населення в минулому, коли обліку підлягали, наприклад, лише особи зобов'язані нести військову службу або сплачувати податки.

У практиці сучасних переписів населення використовується два методи їх проведення: метод опитування (експедиційний) та метод самообчислення. При методі опитування переписні листи заповнюють спеціально підготовлені люди – лічильники (реєстратори) при особистій бесіді з кожною особою, а при самообчисленні – жителі самостійно заповнюють бланки переписних листів, після чого реєстратор лише перевіряє правильність їхнього заповнення та уточнює пропущені або неправильно заповнені позиції. Метод опитування дозволяє одержати більш точні відомості, але пов'язаний з більш значними витратами. Методом самообчислення проводились переписи в містах у 1897 і 1920 роках. Решта вітчизняних переписів проводилася методом опитування. У західних країнах методом самообчислення проводяться переписи в США і Австралії.

4. Поточний облік населення.

Переписи населення, як відзначалося, проводяться, як правило, один раз у десятиріччя. У той же час держава та суспільство мають потребу знати чисельність і склад населення за основними ознаками принаймні на початок кожного року. Цього можна досягти, якщо вести реєстрацію всіх демографічних подій, а саме: народжень, смертей, взяття шлюбів, розлучень, територіального переміщення населення.

Маючи ці дані, можна одержати чисельність населення на будь який момент за допомогою такого рівняння: $S_1 = S_0 + N - M + P - V$, де: S_0 і S_1 – чисельність населення відповідно на початок і кінець періоду; N – число народжень за період; M – число смертей за період; P – міграційний приток за період; V – міграційний відтік за період.

Для цього матеріали переписів доповнюються даними поточного обліку населення. **Поточний облік** забезпечує дані про рух населення в міжпереписний період і базується на реєстрації актів громадського стану: народжень, смертей, шлюбів та розлучень.

Організація реєстрації актів громадського стану визначається законодавством країни. Записи актів громадського стану мають юридичну силу та використовуються в демографічних розрахунках.

Крім постійної реєстрації демографічних подій для одержання додаткових даних щодо характеристики населення у статистиці населення використовується **вибіркові обстеження**. На відміну від суцільного обліку населення при проведенні переписів і поточного обліку, для вибіркового

обстеження беруть частину населення, репрезентативну для того, щоб мати можливість робити висновки про всю сукупність фактів у подій. Такі вибіркові обстеження називають **мікропереписами**. На жаль, в Україні відсутній практичний досвід проведення таких обстежень.

Література:

1. 2. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.

2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За ред. В. С.Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.

3. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 3. ЧИСЕЛЬНІСТЬ І СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ

1. Абсолютна чисельність населення.
2. Демографічні структури.
3. Структури населення.
4. Вікова структура населення.
5. Старіння населення.

1. Абсолютна чисельність населення.

Першим показником, що характеризує населення є абсолютна чисельність населення, яка відбиває загальну кількість людей, що проживають на даній території у відповідний момент часу. Його одержують за даними перепису населення або розраховують за інформацією про кількість народжених, померлих та сальдо міграції.

Чисельність населення постійно змінюється в результаті природного та механічного руху. Різниця між чисельністю населення на дві дати ($\Delta St - 0 = St - S_0$) називається абсолютним приростом, або скороченням, якщо чисельність населення зменшується.

Зміни населення в часі є результатом дії чинників, спрямованих на його зростання (скорочення) за рахунок народжених та притоку іммігрантів, і скорочення за рахунок померлих та відтоку емігрантів.

Різниця між числом народжених і померлих називається природним приростом (скороченням) населення, а різниця між числом іммігрантів і емігрантів – міграційним приростом, або сальдо міграції. Населення, в якому відсутня зовнішня міграція (міграція за межі даної території) називається закритим населенням. Практично закритим населенням є лише населення земної кулі в цілому. Але, при проведенні демографічних розрахунків, допускається вважати закритим населення будь-якої території.

Якщо відомі значення природного приросту (скорочення) та сальдо міграції, які називаються компонентами зміни чисельності населення, можна побудувати рівняння демографічного балансу: $S_1 = S_0 + N - M + P - V$, (3.1) де: S_0 і S_1 – чисельність населення відповідно на початок і кінець періоду; N – число народжень за період; M – число смертей за період; P – міграційний приток за період; V – міграційний відтік за період. $(N - M)$ – природний приріст, $(P - V)$ – сальдо міграції.

2. Демографічні структури.

Важливе місце в демографічному аналізі належить структурі, тобто розподілу населення на окремі групи за певними ознаками.

Ознакою може бути будь-яка характеристика, що цікавить дослідника. Усе різноманіття таких характеристик можна поєднати в такі групи: аскретивні характеристики, що фіксуються при народженні.

Сюди входять біологічні характеристики (стать, вік, національність); соціальні характеристики: громадянство, шлюбний статус, освіта, рідна мова, конфесійна належність тощо; економічні характеристики: джерела доходу, зайнятість, професія; міграційні характеристики: місце народження, термін

проживання на даній території та ін.; характеристика вітальних (*vitals* – життєвий) подій, тобто характеристики, що відносяться до народжень, смертей, шлюбів, розлучень; характеристики сімей (домогосподарств): тип, розмір тощо.

Серед цих характеристик і структур нас цікавлять перш за все ті, що прямо чи опосередковано пов'язані з відтворенням населення. Такі структури називаються демографічними структурами. До них належать: стать, вік, шлюбний статус, сімейний статус, а також характеристики вітальних подій.

Важливішими демографічними структурами є статева та вікова структура населення, до розгляду яких ми приступаємо.

3. Структури населення.

Стать – одна з найважливіших ознак людини, що визначає її роль у відтворенні населення, сімейний та соціальний статус. Стать – це сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак організму, що забезпечують статеву репродукцію.

За ознакою статі будується важливіша демографічна структура – статева, тобто розподіл населення на чоловіків і жінок.

Для характеристики складу населення за статтю в статистиці використовують такі показники: абсолютна чисельність та частка чоловіків і жінок у всьому населенні та окремих вікових групах;

Останнім часом виникла тенденція відрізнити так звану соціальну стать від біологічної.

Останню називають "гендер" (*gender*), розуміючи під цим словом сукупність соціальних ролей, які відіграють у суспільстві чоловіки та жінки. Це пов'язано з фемінізацією і ставить за мету розглядати стать винятково як "соціальний конструктор" (гендерна політика) співвідношення статей, тобто відношення чисельності чоловіків до чисельності жінок (або навпаки) в розрахунку на 100 або 1000 осіб.

Статева структура формується під впливом природних та зовнішніх факторів, які можна поєднати в три групи: співвідношення хлопчиків і дівчаток серед новонароджених; диференціація смертності чоловіків і жінок у різних вікових групах; статева різниця в інтенсивності міграції.

Статева структура належить до сфери інтересів демографії, бо від неї залежать параметри окремих демографічних процесів та відтворення населення в цілому.

4. Вікова структура населення.

Вік – це період, який проживає людина від народження до того чи іншого моменту свого життя. Будь-яка демографічна подія відбувається в певному віці людини. Тому вік є однією з найважливіших демографічних характеристик.

У статистиці вік вимірюється кількістю повних років, що сповнилося в останній день народження. Діти, які прожили хоча б на 1 день менше одного року, належать до групи «молодше одного року», або "0 років". Їхній вік вимірюється кількістю місяців або днів (для дітей віком до 1 місяця). Для одержання даних щодо віку людини в ки народонаселення можна визначити відповідні співвідношення населення за статтю та віком.

Вік людини, момент народження та момент спостереження пов'язані між

собою таким співвідношенням: $x = z - t$ (3.8), де: x – вік (число повних прожитих років), t – момент народження, z – момент спостереження (момент настання події).

Інформація щодо віку окремих людей на певний момент часу дає можливість розрахувати вікову структуру населення. Вікова структура – розподіл населення за окремими віковими групами, а також за віковими контингентами, які мають важливе значення для вивчення складу населення, його відтворення, перспектив розвитку, участі у соціально-економічному житті тощо.

Для побудови вікової структури населення, як правило, використовують однорічні або п'ятирічні вікові інтервали. Іноді вікову структуру будують за десятирічними віковими інтервалами.

За 65 років в Україні відбувся перехід від стаціонарного типу вікової структури до регресивного. Питома вага дітей за цей час скоротилася на 11 відсоткових пунктів, частка батьків – на 5, а частка прабабків – зросла на 16 пунктів.

5. Старіння населення.

У середині ХХ століття в багатьох країнах почався процес підвищення частки літніх людей у загальній чисельності населення, який у подальшому одержав назву «старіння або постаріння населення».

Традиційно до вікової групи літніх людей включають осіб у віці 60 років і старше. Але з підвищенням середньої тривалості життя в більшості розвинених країн, таким віком вважають 65 років і старше.

Старіння населення є результатом тривалих демографічних змін, зрушень у параметрах відтворення населення, у першу чергу в народжуваності та смертності.

Найбільш значний внесок у дослідження процесів старіння населення зробив польський демограф Е.Россет¹, який у своїй монографії "Процес старіння населення" запропонував систему показників для визначення рівня демографічної старості населення.

Розрізняють два типи старіння населення: «старіння знизу» і «старіння зверху»: старіння "знизу" є результатом скорочення народжуваності, старіння "зверху" є результатом підвищення середньої тривалості життя як наслідок скорочення смертності в старших вікових групах за умов низького рівня народжуваності. Слова "знизу" і "зверху" прив'язані до графічного зображення статево-вікової структури населення – пірамід, про що буде сказано далі.

В Україні старіння населення відбувається "знизу", тому що протягом тривалого періоду народжуваність скорочувалася, смертність в старших вікових групах залишається на високому рівні, а тривалість життя не підвищувалася. Дещо інше положення в розвинених країнах з низьким рівнем смертності та високою тривалістю життя.

Там при низькому рівні народжуваності різко скоротилася смертність в старших вікових групах і зросла середня тривалість життя. За таких умов відбувається старіння населення зверху.

Україна належить до країн з високим рівнем старіння населення.

Зараз для побудови статевно-вікових пірамід використовують програму Excel.

Статевно-вікова піраміда представляє собою по суті фотографію населення станом на певний момент часу (на момент перепису або на 1 січня).

Існує поняття демографічні депресії, які показують збільшення або зменшення чисельності населення, що відбулося певну кількість років тому.

Піраміди відбивають всі зміни, що відбуваються в статевно-віковій структурі в процесі її еволюції. Еволюція статевно-вікової структури під час переходу від традиційного до сучасного типу відтворення населення є закономірністю, що підтверджується статистично.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
2. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
3. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
4. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.
5. Підгорний А. З. Демографічна статистика: Навч. посібник / А. З. Підгорний. – Одеса, : ОДЕУ, 2010. – 169 с.

ЛЕКЦІЯ 4. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ І МЕТОДИ АНАЛІЗУ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ І СТРУКТУР

1. Цілі й завдання демографічного аналізу.
2. Поперечний та поздовжній аналізи.
3. Теоретичні моделі стабільного населення.
4. Структура життєвого потенціалу.
5. Соціологічні методи у демографії.

1. Цілі й завдання демографічного аналізу. Історія розвитку методологічних підходів і методів демографічного аналізу налічує понад 300 років. Теорія побудови таблиць смертності за причинами, розроблена Д.Бернуллі ще у XVIII сторіччі, відповідає найсучаснішим сучасним вимогам. А проте методи демографічного аналізу постійно оновлюються й розширюються у зв'язку зі зростанням вимог до точності обробки вихідної інформації про процеси відтворення населення, до строгості вимірювальних процедур, поняттєвого апарату й термінології, до адекватності використовуваних для аналізу й прогнозу демографічних моделей.

У вітчизняній літературі здавна склалася традиція критичної оцінки методів демографічного аналізу, пов'язана з іменами М.В.Птухи, Ю.О.Корчак-Чепурківського, А.П.Хоменка та інших. Низка методологічних проблем демографічного аналізу залишається досі нерозв'язаною, зокрема, взаємозв'язок реальних демографічних процесів та їх відображення системою демографічних показників або демоетричних моделей.

Демографічний аналіз є розділом демографії, який вивчає процес зміни генерацій людей та чинників, що його детермінують. Залежно від об'єкта дослідження розрізняють аналіз народжуваності, смертності, шлюбності та припинення шлюбу, відтворення та зростання населення загалом, а також життєвого циклу сім'ї. За мірою охоплення в демографічному аналізі виокремлюють вивчення кількісних співвідношень між демографічними процесами, структурами і зростанням населення у часі та дослідження впливу на ці процеси й структури соціально-економічних, соціально-психологічних, екологічних, політичних та інших чинників. Залежно від підходу до зміни населення у часі використовують або поздовжній аналіз (вивчення частоти демографічних подій у житті когорти, але у різні періоди), або поперечний аналіз (вивчення цієї частоти у різних когорт, але в той самий календарний період).

Метою демографічного аналізу є оцінка масштабів та особливостей процесів, що відбуваються в населенні, з'ясування їх закономірностей і причинно-наслідкових зв'язків, а також передбачення їх подальшого розвитку. Кількісна оцінка цих процесів здійснюється з обов'язковим урахуванням їх якісних особливостей.

2. Поперечний та поздовжній аналізи. Перші спроби кількісного вивчення зміни генерацій були здійснені Е.Галлеєм наприкінці XVII сторіччя (1693 рік) і пов'язані з вивченням смертності. У середині XIX сторіччя мірою

нагромадження статистичних даних про вік живих та померлих А.Кетле й незалежно від нього У.Фарр запропонували побічний метод розрахунку вікових коефіцієнтів смертності для конкретного календарного періоду, який дістав назву поперечного аналізу. Пізніше Р.Бек і Р.Кучинський поширили цей підхід на народжуваність. До середини ХХ сторіччя поперечний аналіз залишався найрозповсюдженішим і широко застосовувався для оцінки демографічної ситуації.

Поперечний аналіз, відомий також під назвою методу умовної або гіпотетичної генерації, – спосіб вивчення демографічних процесів для нетривалого календарного періоду (звичайно 1-2 роки), ґрунтований на умовному припущенні, що для сукупності осіб, що живуть у цьому періоді, впродовж усього її подальшого життя (або перебування в певному демографічному стані) інтенсивність демографічних процесів у кожному віці відповідатиме існуючій у цей календарний період. При цьому осіб різного віку, що живуть у цьому календарному періоді, розглядають як немовби приналежних до тієї самої генерації.

Поздовжній аналіз, відомий також як *когортний метод* або *метод реальної генерації*, є способом вивчення демографічних процесів, за якого їх описують та аналізують у когортах, тобто сукупностях людей, котрі одночасно ввійшли в якийсь демографічний стан. Кожна когорта визначена демографічною подією, настання якої об'єднує людей в когорту, та календарним періодом її формування. При цьому при описанні та аналізі того чи того демографічного процесу періодом формування реальної когорти вважають період настання демографічної події, яка передувала тій події, частоту якої вимірюють. Отже, в реальній когорті всі демографічні події, настання яких об'єднує людей у когорти, відбуваються у певному інтервалі календарного часу, а можливі наступні події, частоту яких вимірюють, розтягнуті у часі й майбутнє стосовно календарного періоду формування. Наприклад, при описанні розлучуваності у реальній шлюбній когорті розглядають сукупність осіб які уклали шлюб у конкретному календарному періоді, та розлучення у цій когорті за період наступного шлюбного життя, розподілені за тривалістю шлюбу на момент кожного розлучення. На відміну від реальної когорти періодом формування гіпотетичної когорти вважають період настання тієї демографічної події, частоту якої вимірюють. *Так, смертність гіпотетичної когорти 2008 року – це смертність усіх людей, котрі померли цього року, але народилися впродовж низки попередніх років.*

Поздовжній аналіз має переваги при вивченні тих процесів, за яких події в генерації відбуваються на порівняно невеликому проміжку часу, наприклад, при вивченні народжуваності та шлюбності, що тривають у генерації 20-25 років. Інша важлива перевага поздовжнього аналізу полягає у можливості вивчення календаря демографічних подій (розподілу подій по періодах життя когорти) та зміни цього календаря під впливом тих чи тих умов, чого не може забезпечити поперечний аналіз. Останній же, навпаки, відображає сучасний стан, проте не виявляє впливу історії розглядуваної когорти на сьогоденні показники, що вельми важливо у тих випадках, коли вона, ця історія, визначає

поточний стан. Для глибокого вивчення динаміки демографічних процесів доцільно використовувати комбінацію їх прийомів.

3. Теоретичні моделі стабільного населення. Для будь-якого населення відомі тривалі періоди часу, коли режим народжуваності та порядок вимирання, зазнаючи періодичних і випадкових коливань, залишалися проте в середньому практично незмінними. Відтворення населення у цьому разі може бути описане з достатньою точністю за допомогою теоретичної моделі стабільного населення, яке характеризують незмінні у часі вікові інтенсивності народжуваності, смертності та вікової структури населення. *Стабільне населення* розглядають як закрите або, іншими словами, як таке, що не зазнає міграційних процесів.

Стабільне населення є спрощеним, схематичним зображенням реальних взаємозв'язків демографічних процесів і вікової структури населення. Теорія стабільного населення дозволяє аналізувати закономірності відтворення населення за різних гіпотез природного приросту населення, її застосовують як підставу для розрахунку інтегральних характеристик режиму відтворення населення: істинного коефіцієнта природного приросту, істинних коефіцієнтів народжуваності та смертності. Теорію стабільного населення також використовують для аналізу взаємного впливу режиму народжуваності та порядку вимирання, з одного боку, і вікової структури населення – з іншого. Вона ж дістає застосування у демографічних розрахунках і прогнозах за відсутності вірогідних статистичних даних про населення й, крім того, входить як складова до інших демографічних та економічних моделей.

Застосування теорії стабільного населення в демографічному аналізі ґрунтується на трьох його властивостях: воно має незмінний у часі коефіцієнт природного приросту населення; кожному поєднанню режиму народжуваності та порядку вимирання відповідає єдине стабільне населення з тільки йому притаманними характеристиками режиму відтворення населення; у населенні, в якому з певного моменту часу залишаються незмінними режим народжуваності та порядок вимирання, поступово стабілізується й вікова структура.

Стабільне населення є центром системи теоретичних населень, кожне з яких характеризується постійністю у часі певних параметрів режиму відтворення. До них належать: експоненційне населення, квазістабільне населення, частково стабільне (напівстабільне) населення та стаціонарне населення.

Населення, в якому незмінні в часі темп зростання та один з двох параметрів його відтворення – вікова структура або функція доживання, називають *експоненційним*.

Стаціонарне населення є окремим випадком стабільного населення за незмінної чисельності населення та істинного коефіцієнта приросту, дорівнюваного нулю. Теорія стаціонарного населення вивчає систему співвідношень між чисельностями різних сукупностей новонароджених, живих, померлих та ймовірностями смерті (доживання) та народження. Ці співвідношення використовують при побудові різноманітних демографічних таблиць і передусім таблиць смертності.

Істинний коефіцієнт природного приросту населення (коефіцієнт Лоткі) є коефіцієнтом природного приросту стабільного населення, відповідного конкретному режиму відтворення населення. Коефіцієнт Лоткі є засобом аналізу демографічної ситуації шляхом проєкції її на майбутню динаміку населення. Засадовою стосовно аналізу демографічної ситуації за допомоги моделі стабільного населення є проєкція на перспективу особливостей відтворення населення у певний період на підставі умовного припущення, що вікові інтенсивності народжуваності та смертності у населенні залишаться незмінними й по деякому часі населення стане стабільним. У стабільному населенні інтенсивності народжуваності та смертності для реальної та гіпотетичної генерацій збігаються. Одним з узагальнень моделі стабільного населення є *стабільне населення з урахуванням міграції*. Засадовим стосовно нього є не відмова від вихідної концепції закритого населення, а аналіз його окремих частин – субнаселень, пов'язаних міграційними потоками з незмінними віковими інтенсивностями виїзду.

Життєвий потенціал населення загалом або його окремих груп залежить, від їх чисельності, структури за віком та середньої тривалості майбутнього життя (повного чи неповного). Концепція життєвого потенціалу дозволяє також виміряти можливу тривалість різних демографічних і соціально-економічних станів у різні періоди життєвого циклу людини: потенціал перебування у шлюбі, тривалість періоду трудової діяльності.

4. Структура життєвого потенціалу. За умов низьких параметрів режиму відтворення населення, коли чисельність певних вікових груп змінюється неістотно й не справляє суттєвого впливу на приріст загального обсягу життєвого потенціалу, важливе значення має оцінка його структури. Для цих цілей у потенційній демографії обчислюють різні часткові потенціали. Як приклад наведемо обчислені українським демографом С.І.Пирожковим часткові потенціали для різних вікових груп і на окремі періоди життя населення України. Розподіл повного життєвого потенціалу в розрізі трьох великих вікових груп та за статтю за даними всезагальних переписів населення показує, що на тлі помітного збільшення в кожній з них абсолютних розмірів життєвого потенціалу після 1939 року майже припинилося його зростання у дитячому віці (0-14 років) і знизилися темпи зростання життєвого потенціалу в працездатному віці. У населення пенсійного віку життєвий потенціал продовжував зростати. При цьому більш високі темпи цього зростання відзначені для осіб жіночої статі, що пояснюється не тільки постарінням населення, але й збільшенням розриву показників очікуваної тривалості життя чоловіків та жінок.

Часткові потенціали на окремі періоди життя дозволяють оцінити розподіл повного життєвого потенціалу особи або сукупності осіб певного віку по окремих періодах життя; їх використовують при дослідженні різних демографічних і соціально-економічних процесів: шлюбності, трудової діяльності, професійної підготовки. При обчисленні таких часткових потенціалів устанавлюють загальні межі життєдіяльності населення, зайнятого певними різновидами діяльності.

5. Соціологічні методи у демографії. Демографія сформувалася й тривалий час існувала в рамках реєстраційно-описової статистики. Це значною мірою зумовило її методологічні засади та методичні прийоми. Як слушно зауважив А.Г.Вишневський, "впродовж трьохсот років демографію цікавив переважно один з аспектів відтворення населення – фізичне відновлення генерацій, те, що й варто було б назвати відтворенням "у вузькому розумінні". Інформаційною емпіричною базою демографії були й є в першу чергу матеріали державного обліку й реєстрації таких фактів життєдіяльності людей (народження, смерті, шлюби, розлучення, міграція), які доступні безпосередньому спостереженню, реєстрації та аналізу традиційним апаратом математичної статистики.

Починаючи від середини 60-х років поточного сторіччя у практиці демографічного аналізу дедалі ширше використовують соціологічні методи – опитування, аналіз документів, включаючи контент-аналіз, спостереження. Звертання демографів до методів соціологічних опитувань (інтерв'ювання, анкетування, тестування) було викликане постановкою нового комплексу дослідницьких завдань, пов'язаних з вивченням соціально-психологічних механізмів, які формують демографічну поведінку. Аналіз потреб, інтересів, мотивації, установок, оцінок, думок з різних аспектів демографічної поведінки – зміни місця помешкання, кількості дітей у сім'ї, самоохоронної поведінки – сьогодні не мислимий без використання соціологічних методів.

Специфіка демографічних проблем полягає в тому, що вони мають глобальний характер не тільки на макрорівні (природа й населення планети, держав, регіонів), але й на мікрорівні (сім'я, особистість). Наприклад, прийняття рішення про народження дитини або про кількість дітей – це водночас планування способу життя сім'ї та окремих її членів на тривалий період. Зміст конкретного рішення визначає стратегію життєдіяльності сім'ї та індивіда в таких найважливіших сферах соціальної практики, як праця та відпочинок, виробництво та споживання, культура та освіта, бюджет часу та фінансовий бюджет, соціальна активність та соціальні переміщення. Очевидно, що методом соціологічного опитування можна отримати інформацію лише про ті чинники репродуктивної поведінки, які, по-перше, усвідомлюються людьми, по-друге, дістають вербальне вираження у формулюваннях відповідей.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
2. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
3. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.

ЛЕКЦІЯ 5 - 6. ШЛЮБНІСТЬ. РОЗЛУЧУВАНЯТЬ

1. Шлюбність як демографічна категорія.
2. Шлюбна структура населення.
3. Сімейна структура населення
4. Коефіцієнти шлюбності.
5. Розлучуваніть як демографічна категорія.
6. Показники розлучуваності.
7. Фактори розлучуваності.

1. Шлюбність як демографічна категорія.

Шлюб – це санкціонована та регульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, яка визначає їхні права та обов'язки відносно один одного та їхніх дітей.

Різними суспільними науками поняття шлюбу трактується по різному. З точки зору права шлюбом визнається тільки добровільний, рівноправний союз чоловіка і жінки, взятий з метою створення сім'ї з обов'язковим дотриманням встановлених законом вимог, що обумовлюють особисті та майнові права і обов'язки.

Демографію шлюб цікавить перш за все як чинник створення сім'ї та народження дітей. При цьому демографію цікавить не стільки **юридична** форма шлюбу, тобто зареєстрованого відповідно до чинного в країні законодавства, союзу чоловіка і жінки, скільки **фактичний шлюб**, тобто наявністю шлюбних (сімейних) відносин. Разом із тим демографію не може не цікавити юридична форма шлюбу, бо з нею пов'язане таке явище, як позашлюбна народжуваність.

З огляду на це розрізняють два види шлюбу – **зареєстрований та фактичний**. Термін "фактичний шлюб" необхідно використовувати, незалежно від його юридичного тлумачення, для констатації реальних і ефективних шлюбних (сімейних) заємен. Зареєстрований і фактичний шлюби не є взаємовиключними. Більшість зареєстрованих шлюбів є фактичними, а більшість фактичних – зареєстрованими.

Історично інститут шлюбу пройшов багатовіковий шлях розвитку та зміни його форм. Основними формами шлюбу є **моногамія і полігамія**.

Моногамія, або моногамний шлюб – це шлюб одного чоловіка з однією жінкою. **Полігамія, або полігамний шлюб** – це шлюб одного чоловіка з декількома жінками (полігінія) або шлюб однієї жінки з декількома чоловіками (поліандрія).

Сучасна тенденція полягає в скороченні поширення полігамії і посиленні моногамного шлюбу. Останнім часом усе більшого поширення одержує так звана **серійна моногамія**, тобто повторні шлюби, головним чином після розлучення.

Одним з демографічних чинників шлюбного відбору є співвідношення чисельності чоловіків і жінок в шлюбоспроможному віці.

Вимірниками цього чинника можуть бути: співвідношення чисельності чоловіків і жінок у всьому населенні – найбільш грубий показник; відношення чисельності жінок у віці 18-21 рік до чисельності чоловіків у віці 20-25 років; відношення чисельності самотніх жінок у віковому інтервалі до чисельності чоловіків у трьох або чотирьох вікових інтервалах, з яких жінки з великою вірогідністю вибирають собі чоловіків. Таке співвідношення враховує різницю у віці потенційних женихів і наречених (віковий лаг).

2. Шлюбна та сімейна структура населення.

Шлюбний стан (статус) – положення індивіда по відношенню до інституту шлюбу, визначеного відповідно зі звичаями та правовими нормами держави.

Шлюбний стан визначається під час проведення перепису населення при відповіді на запитання "Ваш сімейний стан". Відповідно до рекомендацій Статистичної комісії ООН виділяють такі категорії шлюбного стану: особи, які ніколи не були в шлюбі; знаходяться в шлюбі та проживають разом; вдові, що не взяли повторний шлюб; розлучені, що не взяли повторний шлюб; особи, що в шлюбі, але не проживають разом; невизначені.

В Україні при переписах населення в різні часи визначалося різне число шлюбних станів – від двох ("у шлюбі", "не у шлюбі") до шести при проведенні перепису населення 2001 р., коли **шлюбний стан** визначався за такими категоріями: ніколи не перебував(ла) в шлюбі; перебуваю у зареєстрованому шлюбі; перебуваю у незареєстрованому шлюбі; удівець, удова; розлучений(на); розійшовся(лася).

В Україні законодавчо закріплено **мінімальний шлюбний вік** – 18 років для чоловіків і 17 років для жінок. Закон передбачає винятки за наявності поважних причин.

Мінімальний шлюбний вік – вік, починаючи з якого закон або звичай допускає взяття шлюбу. В більшості країн світу шлюбний вік визначається з урахуванням статевої, психологічної та соціальної зрілості молодих, а також традицій, звичаїв та інших умов цієї країни.

За матеріалами переписів населення розраховують **шлюбну та сімейну структуру населення**.

Під час проведення перепису 2001 р. в Україні вперше одиницею спостереження було **домогосподарство**, а не сім'я, як у попередніх переписах.

Домогосподарство – група людей (це може бути одна особа), що проживає разом в одному приміщенні (дім, квартира тощо), має повністю або частково спільний бюджет і пов'язана сумісною діяльністю (господарською, виробничою, споживчою тощо).

У статистиці визначається декілька типів сімей. Сім'ї поділяються на **повні та неповні, прості (нуклеарні) та складні**.

Повною називається сім'я, в якій є хоча б одна шлюбна пара з дітьми або без них. **Неповними** називають сім'ї, у складі яких відсутня шлюбна пара. Такі сім'ї складаються з батька або матері з дітьми (частіше матері з дітьми). Це так звані уламкові сім'ї, що утворюються внаслідок розлучення, овдовіння або безшлюбного материнства.

Як повні, так і неповні сім'ї можуть бути **простими або складними**.

Простою або нуклеарною називається сім'я, до складу якої входить тільки одна шлюбна пара з дітьми або без них, або один із батьків з дітьми.

Отже в Україні переважають прості малочисельні сім'ї. При цьому переписом населення 2001 р. визначено 4721,2 тис. осіб як домогосподарства, які складаються з однієї особи. З їхнім урахуванням середня величина домогосподарства складає 2,6 осіб (у містах – 2,6, у селах – 2,8).

3. Коефіцієнти шлюбності. Якщо поняття "шлюб" належить до соціального інституту, а поняття "взяття шлюбу" характеризує індивідуальний акт створення шлюбного союзу між чоловіком і жінкою, то термін "шлюбність" означає масовий процес формування шлюбних пар в населенні або поколінні при взятті першого та повторних шлюбів.

Як демографічний процес шлюбність знаходиться в тісному зв'язку з відтворенням населення і виступає як один із головних чинників народжуваності та смертності.

Шлюбність у демографії вимірюється за допомогою системи показників. Загальним положенням для більшості з них є те, що вони базуються на поточній реєстрації шлюбів і тому характеризують тільки легальні юридично оформлені шлюби. За цих обставин вони не дають реальної картини шлюбності, особливо в сучасних умовах, коли частка альтернативних шлюбів дуже значна. У цьому полягає їхній основний недолік. Більш точну оцінку шлюбності можна одержати на підставі даних переписів населення та спеціальних соціально-демографічних обстежень.

Вихідним показником виступає загальне число шлюбів, взятих за певний період часу (як правило за рік). Як будь-який абсолютний демографічний показник, число шлюбів залежить від загальної чисельності та структури населення, зокрема шлюбної, що вже склалася в населенні. Тому для міжрегіональних порівнянь він не може бути використаним.

До системи відносних показників (коефіцієнтів) шлюбності належать: загальний коефіцієнт шлюбності; спеціальні коефіцієнти шлюбності; спеціальні вікові коефіцієнти шлюбності.

Загальний коефіцієнт шлюбності – це відношення числа осіб, які взяли шлюб у даному році до середньої чисельності населення.

Середній вік взяття шлюбу – це період часу між датою народження і датою взяття шлюбу. Джерелом даних про вік взяття шлюбу є поточний облік демографічних подій.

Коефіцієнти ранніх, продуктивних та пізніх шлюбів в Україні, 2014, % За таким же принципом розраховуються спеціальні коефіцієнти для кожного шлюбного стану. Для цього необхідно поділити кількість взятих шлюбів особами, які ніколи не перебували в шлюбі (перші шлюби), вдовими чи розведеними на чисельність чоловіків або жінок відповідного шлюбного статусу (ніколи не перебували в шлюбі, вдові або розведені). Розрахунок спеціальних коефіцієнтів шлюбності можливий лише для років, близьких до переписів населення.

4. Розлучуваність як демографічна категорія.

Розлучення – це припинення шлюбу при житті обох одружених з реєстрацією його в державних органах реєстрації актів цивільного стану.

Демографію цікавить масовий процес припинення шлюбу в населенні або когорті, який називається **розлучуваність**, а також його вплив на відтворення населення.

Розлучуваність вимірюється системою показників.

5. Показники розлучуваності.

Першим є **абсолютне число розлучень**. У зв'язку з його залежністю від загальної чисельності населення, структури, у першу чергу шлюбної, виникає необхідність розрахунку відносних величин, що характеризують інтенсивність процесу припинення шлюбів, тобто **коефіцієнтів розлучуваності**.

Першим у системі коефіцієнтів розлучуваності є **загальний коефіцієнт**, який розраховується як відношення загального кількості розлучень за період часу (як правило рік) до середнього населення в проміле.

Загальному коефіцієнтові розлучуваності притаманні такі ж недоліки, як і іншим загальним демографічним коефіцієнтам, тобто залежність від структури населення. Тому для більш точного оцінювання процесу припинення шлюбів розраховуються спеціальні та часткові коефіцієнти розлучуваності.

До системи таких коефіцієнтів належать: вікові коефіцієнти розлучуваності; індекс розлучуваності; коефіцієнти розлучуваності за тривалістю шлюбів.

До часткових коефіцієнтів необхідно віднести коефіцієнти для чоловіків і жінок, для міського та сільського населення тощо. Ці коефіцієнти розраховуються аналогічно подібним коефіцієнтам шлюбності.

Окреме місце в системі показників, що характеризують розлучуваність, займає, так званий, індекс розлучуваності (він має і другу назву – коефіцієнт нестійкості шлюбів). Цей показник користується широкою популярністю у публіки та журналістів. Він представляє собою відношення річного числа розлучень до річного числа взятих шлюбів. Але незважаючи на його популярність, він не підходить для характеристики інтенсивності розлучуваності.

6. Фактори розлучуваності.

Демографія, поряд з іншими науками (юриспруденцією соціологією, та ін.), досліджує причини та фактори розлучуваності. Ці питання цікавлять демографію з точки зору впливу розлучуваності на відтворення населення. Факторів і причин припинення шлюбу існує безліч, і не всі вони можуть бути виміряні кількісно.

Серед демографічних факторів розлучуваності головне місце займає вік подружжя, який виступає у трьох вимірниках: вік взяття шлюбу, вік припинення шлюбу, різниця у віці подружжя (чоловіків і жінок). Кожний з цих вимірників має свій специфічний вплив на тривалість шлюбу та причини розриву шлюбу.

Другим важливим демографічним фактором розлучуваності є тривалість шлюбу.

Важливим фактором є кількість дітей в сім'ї. Дослідження свідчать, а статистичні дані підтверджують, що ймовірність розлучень вища в сім'ях без дітей, або з однією дитиною.

Рівень розлучуваності в тій чи іншій країні також залежить від релігії, народних традицій, шлюбного та сімейного законодавства.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.

2. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.

3. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.

4. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

5. Підгорний А. З. Демографічна статистика: Навч. посібник / А. З. Підгорний. – Одеса, : ОДЕУ, 2010. – 169 с.

ЛЕКЦІЯ 7. ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ ЯК ЄДНІСТЬ ДЕМОГРАФІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

1. Відтворення населення.
2. Концепція демографічного переходу.
3. Історичні типи відтворення населення.
4. Демографічне постаріння.
5. Поняття режиму відтворення населення.

1. **Відтворення населення.** Відтворення населення – один з головних процесів відтворення суспільства, постійне відновлення генерацій людей. Це визначення замирює прихильників як біологічної теорії зростання населення, так і соціологічного підходу до вивчення закономірностей відтворення населення.

Нагадаємо, що у вітчизняній літературі демографію визначають як науку про закономірності відтворення населення у суспільно-історичній зумовленості цього процесу. Нагадаємо також, що для пояснення зміни типів відтворення вона використовує два теоретичні підходи. Один з них ґрунтується на системі законів народонаселення різних суспільно-економічних формацій, інший пов'язаний з концепцією демографічного переходу.

Сьогодні, коли ми почали переосмислювати свою історію, стає зрозумілим, чому демографам так і не поталанило сформулювати головний закон народонаселення соціалізму. Його просто не існувало, власне як і саме суспільство розвиненого соціалізму. Тоталітарний режим ґрунтувався на ідеології насильства, страху, нетолерантності до інакомислення і який знищив у війні з власним народом мільйони безневинних людей, масово депортував жителів її західних областей у 40-ві роки. Встановлення справжніх розмірів демографічних утрат, яких зазнав народ України – одне з першочергових завдань, що постали перед українською демографією.

Отже, пояснення зміни типів відтворення населення, ґрунтоване на дії законів народонаселення різних суспільно-економічних формацій, слід визнати непродуктивним, бо самі ці закони потребують переосмислення. Тому варто звернутися до іншої теоретичної концепції розвитку населення – демографічного переходу.

2. **Концепція демографічного переходу.** Існують різні версії стосовно авторства цієї концепції. За твердженням польського демографа Е.Россета, підвалини концепції демографічного переходу були закладені американським демографом Уорреном С.Томпсоном, котрий оприлюднив її 1929 року. В 1945 р. інший американський демограф Френк У.Ноутстайн уперше ввів у науковий обіг термін "демографічний перехід". Проте "Демографический энциклопедический словарь" віддає пріоритет французькому демографу Адольфу Ландрі.

У вітчизняній демографічній літературі використовують категорію "історичний тип відтворення населення", яка відображає спільність найважливіших якісних рис відтворення населення за відносно однорідних

історичних, економічних, соціальних, екологічних та інших умов. Ця категорія позначає властиву цьому етапові суспільного розвитку єдність інтенсивності демографічних процесів (смертності, народжуваності, шлюбності) та механізмів їх соціального регулювання.

У різні часи до концепції демографічного переходу зверталися Е.Россет (Польща), З.Павлик (Чехословаччина), П.Калатбарі (Німеччина), Л.Леві та Л.Андерсон (Швеція), а з-поміж радянських демографів – А.Г.Вишневський (1973, 1976, 1982 рр.), О.Я.Кваша (1968, 1974 рр.), Я.Н.Гузеватий (1980 р.). Єдність думок з усіх питань демографічного переходу нині відсутня.

Спільним елементом різних модифікацій концепції демографічного переходу є періодизація демографічного розвитку, відповідна трьом найбільшим її історичним етапам суспільного розвитку – суспільству привласнювальної економіки, аграрному та індустріальному суспільствам.

У зарубіжній літературі найбільш поширена концепція раціоналізму. З нею пов'язані імена А.Ландрі, Ж.Буржуа-Піша (Франція), Ф.Ноутстайна, Д.Каугілла, С.Енке (США). Ця концепція утворює теоретичні засади схеми розвитку й завершення демографічного переходу в різних регіонах світу, використовуваної у демографічних прогнозах ООН. Її прихильники протиставляють свідоме зменшення кількості дітей у сім'ї, іманентне міському індустріальному суспільству, ірраціональності репродуктивної поведінки індивідів у традиційному аграрному суспільстві.

Сукупність соціально-культурних регуляторів, під впливом яких демографічна поведінка людей забезпечує підтримання демографічної рівноваги, називають **демографічним механізмом**. Кожному типу демографічної рівноваги відповідає свій демографічний механізм. У своїй єдності типи демографічної рівноваги та демографічного механізму визначають історичні типи відтворення населення, адекватні історична певним економічним, соціальним та культурним умовам життя суспільства.

Завершуючи огляд різних точок зору на сутність процесу демографічного переходу, зауважимо, що уявлення про нього як про суспільно зумовлену зміну історичних типів відтворення населення відображає перспективний теоретичний напрямок сучасної демографії.

3. Історичні типи відтворення населення. Подібно до того, як відтворення населення не існує поза певними історичними формами, не існує воно й поза постійною взаємодією двох конкретних демографічних процесів: народжуваності та смертності. Відтворення населення – це єдність цих двох процесів. Розвиток цих протилежних за сенсом процесів, за всієї їхньої відносної самостійності, можливий тільки в рамках такої єдності. Й якщо народжуваність та смертність – об'єктивно існуючі процеси, складені з безлічі конкретних демографічних подій – народжень і смертей, відтворення населення виявляє себе завжди як готовий підсумок їх взаємодії.

Саме у народжуваності та смертності знаходять відображення результати взаємодії демографічного процесу з усіма іншими процесами, що перебігають у суспільстві, й тільки через взаємну узгодженість народжуваності та смертності реалізується демографічна рівновага загалом. У

ході взаємодії народжуваності та смертності з недемографічними сферами життєдіяльності людей та між собою формуються головні якісні риси й кількісні параметри цих двох процесів, що залежать від економічних і соціально-культурних чинників. Історичні типи цих демографічних процесів визначають у кінцевому підсумку й історичний тип відтворення населення.

4. **Демографічне постарішання.** Найбільший внесок у дослідження проблеми демографічного постарішання зробив польський демограф Е. Россет. В одній із своїх праць він порушив питання про те, якими будуть демографічні відносини у суспільствах по завершенні процесу демографічного переходу. Цей процес Е. Россет умовно поділяє на чотири послідовні фази. Перша – демографічна рівновага примітивного типу (високий рівень народжуваності й високий рівень смертності); друга – зниження смертності; третя – зниження народжуваності; четверта – демографічна рівновага сучасного типу (низький рівень народжуваності й низький рівень смертності). На його думку, за четвертою фазою має настати п'ята, характерна перевищенням смертності над народжуваністю, тобто депопуляція. Таку логіку подій Е. Россет вважав дуже й дуже ймовірною. Довгострокове панування п'ятої фази, на його думку, загрожує вимиранням націям, ураженим цим процесом.

У процесі переходу до сучасного типу відтворення населення глибоких змін зазнає його вікова структура: частка молодших вікових груп неухильно скорочується, а частка старших збільшується. Цей феномен і називають демографічним постарішанням, головною причиною якого є зниження народжуваності.

Кількісним мірилом старості є такі співвідношення: кількості осіб віком понад 60 років та всього населення (з розрахунку на 100 чоловік); кількості осіб віком понад 60 років з розрахунку на 100 дорослих; кількості дорослих з розрахунку на одну людину віком понад 60 років; кількості дітей з розрахунку на одну людину віком понад 60 років.

5. **Поняття режиму відтворення населення.** Режим відтворення населення – це демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення, розглядуваного у фіксований момент часу. Кількісну міру відтворення населення дають показники режиму відтворення населення. До них належать показники режиму народжуваності, описуваного функцією народжуваності $f(x)$, та режиму смертності, описуваного функцією доживання $l(x)$, де x – вік. Узагальненим вираженням цих функцій є відповідно бруто-коефіцієнт відтворення населення й та середня тривалість життя E_0 .

Функція народжуваності $f(x)$ та функція доживання $l(x)$ – екзогенні параметри відтворення населення. Вони однозначно визначають його ендогенні параметри – вікову структуру населення $C(x)$, а також мірила зростання чисельності населення – нетто-коефіцієнт відтворення населення R_0 та істинний коефіцієнт природного приросту r . Обидва ці коефіцієнти характеризують ті самі зміни, співвіднесені з різними одиницями часу: у першому випадку з довжиною генерації T , у другому – із звичайними

календарними мірами часу, як правило, роком. Отже, режим відтворення населення описують набором екзогенних та ендогенних параметрів, послідовно інтерпретованих у рамках теорії стабільного населення.

У зв'язку з вивченням режиму відтворення населення слід відзначити праці німецького демографа Р. Кучинського, який висловив думку, що для узагальненої оцінки режиму відтворення населення недостатньо маніпулювати нетто-коефіцієнтом і запропонував новий розрахунковий показник – бруutto-коефіцієнт відтворення населення.

Нетто-коефіцієнт відтворення населення, або чистий коефіцієнт відтворення населення, обчислюють на підставі вікових коефіцієнтів народжуваності та коефіцієнтів доживання, тобто показників, протилежних рівню смертності. Він не залежить від особливостей статево-вікової структури, а є однією з узагальнених характеристик режиму відтворення населення й показує, в якому співвідношенні генерація батьків заміщується генерацією дітей. Нетто-коефіцієнт обчислюють окремо для кожної статі, проте на практиці використовують, як правило, тільки показники відтворення жіночого населення. Отже, нетто-коефіцієнт відтворення населення являє собою кількісне мірило заміщення материнської генерації дочірньою, іншими словами, показує середню кількість дівчат, які народжені жінкою за весь період плідності й які дожили до того віку, в якому була жінка під час народження кожної з цих дівчат.

Брутто-коефіцієнт відтворення населення, або загальний коефіцієнт відтворення населення, або валовий коефіцієнт відтворення населення, також є однією з узагальнених характеристик режиму відтворення населення й зведеною характеристикою народжуваності. Він показує середню кількість дівчат, яку народила б одна жінка, що прожила до кінця репродуктивного періоду, за збереження впродовж її життя сучасних умов народжуваності у кожному віці.

Телегонія попереджує: мораль у статевих стосунках – поняття генетичне, а, значить, депутати представницьких органів повинні підвести законодавчу базу із її зміцнення, посилення боротьби з фізичним та інформаційним сутенерством, з проституцією.

Виходячи з вищесказаного, можна сказати, що виховання цнотливого відношення до питань статі повинне заключатись у наступному: формування установки на утримання, дівочу чистоту до шлюбу, інтимну чистоту і вірність у подружньому житті; мотивування на створення сім'ї, народження і виховання дітей, формування ідеалу сім'ї багатодітної; усвідомлення зв'язку між репродуктивним здоров'ям індивіда і демографічною ситуацією в Україні; формування моральної особистої відповідальності за демографічну ситуацію.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.

2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові,
3. напрямки протидії / За ред. В. С.Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
4. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
5. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
6. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 8. НАРОДЖУВАНІСТЬ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ

1. Народжуваність у демографічному вимірі. Потреба в дітях.
2. Планування сім'ї.
3. Вимірювання народжуваності.
4. Індекси Коула.
5. Динаміка народжуваності в Україні.

1. Народжуваність у демографічному вимірі. Народжуваність – це процес дітонародження у сукупності людей, що складають генерацію, або у сукупності генерацій (населенні). Взаємодіючи зі смертністю, народжуваність зумовлює неперервність процесу відтворення населення. Народжуваність як один з компонентів відтворення населення, – це частота дітонародження у тій чи тій сукупності населення.

Біологічним підґрунтям народжуваності є здатність людини до відтворення потомства: запліднення, зачаття й виношування плоду. Потенційна здатність дітонародження (*плідність*) – реалізується у сукупності жінок у результаті репродуктивної поведінки, яка в суспільстві детермінована системою соціально зумовлених потреб і регульована соціальними, культурними етнічними нормами, традиціями, громадською думкою.

Плідність являє собою біологічну здатність жінки, чоловіка (або шлюбної пари) до зачаття й народження живих дітей. Здатність до дітонародження необхідно відрізнити від фактичного дітонародження, яке характеризує кількість народжених дітей. Плідність залежить від генетичних особливостей і стану здоров'я членів подружжя, від поєднання їхніх властивостей у шлюбі. Жіночу плідність характеризує здатність до зачаття, виношування плоду й народження живої дитини, чоловічу плідність – здатність до запліднення. Оскільки через біологічну несумісність членів подружжя, які поодиноці мають нормальну плідність, остання не може бути зреалізована, доцільніше говорити про плідність шлюбу або шлюбної пари. *Індивідуальна плідність* може широко варіювати від майже повної неплідності до 35 живонароджень за все життя (в одноплідних пологах). Проте її рідко реалізують повністю. Середня плідність людини як біологічного виду становить 10-12 живонароджень за все життя, або 12-15 вагітностей з урахуванням мертвонароджень та спонтанних абортів.

Вивченню репродуктивної поведінки в усіх країнах передували десятиріччя досліджень так званої *диференційної народжуваності* – соціальних відмінностей у дітності сімей залежно від їх соціального становища та матеріальних умов життя.

2. Планування сім'ї. Внутрішньосімейне регулювання дітонародження, широко відоме під іншою назвою – планування сім'ї, на жаль, стає сьогодні візитною карткою багатьох країн світу. Основою планування сім'ї є свідоме батьківство, прийняття добровільного рішення про розмір сім'ї, яке ґрунтується на наданому їй праві визначати бажану для неї кількість дітей та проміжки між їх народженням. Реалізація такого рішення здійснюється шляхом контролю над репродуктивними діями й має на меті не тільки досягти бажаної

кількості дітей і зберегти їх, але й вибрати час народження дитини з урахуванням віку батьків та соціально-економічних умов, регулювати інтервали між народженнями дітей.

Планування сім'ї допомагає знизити смертність серед немовлят, уникнути або скоротити вторинну неплідність, зміцнити здоров'я матері й дитини. Ефективність планування сім'ї залежить від поінформованості людей про методи контролю дітонародження, від доступності й прийнятності цих методів для різних категорій сімей. Проблема народжуваності полягає не в тому, що вона знижується, а в тому, що вона знижується до надто низького рівня, який вже не в змозі забезпечити просте відтворення населення. Така проблема є актуальною для країн, в яких демографічний перехід уже завершено.

Для забезпечення простого відтворення населення, за розрахунками російського демографа В.О.Борисова, необхідний рівень народжуваності, за якого на одну жінку за все її життя припадає в середньому 2,1 народження або, що те саме, 2,6 новонародженого у середньому на одну шлюбну пару, здатну до дітонародження.

Враховуючи депопуляцію, що розвивається в Україні, доцільно проведення у найближчій перспективі демографічної політики, зорієнтованої на підтримання розширеного відтворення населення за таких параметрів: середня кількість народжених дітей у розрахунку на одну шлюбну пару за все життя має бути не менш ніж 3,0, а у розрахунку на одну жінку без урахування шлюбного стану – не менш ніж 2,5 дитини. Отже, для оптимізації демографічної ситуації в Україні необхідне підтримання доволі великого відсотка багатодітних сімей. Без цього подолання депопуляції неможливе.

3. Вимірювання народжуваності. Залежно від використання вихідної інформації, способів її опрацювання та інтерпретації розрізняють поперечний аналіз та поздовжній аналіз народжуваності. Поздовжній аналіз посідає дедалі значніше місце у сучасних демографічних дослідженнях.

Загальний коефіцієнт народжуваності являє собою відношення кількості народжених до загальної чисельності населення й є важливою підсумковою характеристикою репродуктивного процесу. Разом з коефіцієнтом смертності він визначає темпи природного приросту населення й як такий не може бути замінений жодним іншим показником. Водночас його аналітичні можливості обмежені, бо він залежить не тільки від інтенсивності репродуктивного процесу, але й від статево-вікового складу населення. Тому загальний коефіцієнт народжуваності мало придатний для просторових, часових та інших порівнянь. Недоліки загального коефіцієнта народжуваності властиві й іншим показникам, які залежать від статево-вікової структури населення, наприклад, загальному та спеціальному коефіцієнтам шлюбної народжуваності та низці інших.

Інтервальні коефіцієнти народжуваності являють собою відношення кількості народжених у матерів, що проходять через певний (звичайно річний) інтервал віку або стану, до середньорічної кількості жінок, що проходять через цей самий інтервал. Інтервальні коефіцієнти народжуваності – це кількості народжених, наведені щодо однакової чисельності жінок (наприклад, до 1000

або 10000), котрих характеризує конкретний вік або певна тривалість стану. Обчислення наведених народжень за віком та тривалістю стану передбачає існування розвиненої системи статистичного спостереження демографічних процесів. Інтервальні коефіцієнти народжуваності більш точно, ніж загальні коефіцієнти, відображають інтенсивність дітонародження. Вони не залежать від вікової структури, але залежать від розподілу жінок певного віку за шлюбним станом.

Таблиці народжуваності дозволяють певною мірою подолати зазначені труднощі. На відміну від таблиць смертності, вони не мають загальноприйнятої, канонічної форми, включаючи в себе різні набори показників залежно від цілей вивчення та індивідуальних інтересів дослідника.

Таблиця, пов'язана безпосередньо з власне народжуваністю, включає до себе крім відомостей про вік або тривалість стану ще тільки зведені кількості народжень і нагромаджені зведені кількості народжень до певного інтервалу віку або тривалості стану. Проте нерідко таблицею народжуваності називають те, що правильніше було б іменувати таблицею заміщення генерацій. До неї включають також елементи таблиці смертності, обчислення кількості народжених у стаціонарному населенні та нетто-коефіцієнта відтворення населення.

4. Індекси Коула. Ефективність використання методів стандартизації впродовж тривалого часу залишалась обмеженою невизначеністю у виборі стандарту. Ідея застосування як стандарту гіпотетичного максимуму вікових інтенсивностей народжень була висунута 1965 року американським демографом А.Коулом. У витоків методу стандартизації коефіцієнтів народжуваності стояв найвідоміший російський демограф С.О.Новосельський, котрий запропонував його прийоми ще 1921 року.

А.Коул запропонував використовувати як стандарт вікові інтенсивності шлюбної народжуваності гуттеритів – релігійної секти осіб європейського походження, котрі мешкали в Північній Америці. Члени цієї секти з релігійних міркувань відмовляються від обмеження дітонародження, в результаті чого рівень реалізованої плідності жінок-гуттеритів дуже високий. Запропонований ним стандарт А.Коул застосував для побудови системи індексів, ґрунтованих на використанні методу побічної стандартизації. Індекси Коула завжди мають значення нижче одиниці й легко інтерпретуються як міра відхилення загального коефіцієнта народжуваності від гіпотетичного максимуму. Якщо ж головною стосовно системи індексів буде будь-яка інша концепція, то стає можливою поява значень індексів, які перевищують одиницю, що одразу ж ускладнює їх інтерпретацію.

Сумарний коефіцієнт народжуваності, або сума зведених народжень. Сумарний коефіцієнт народжуваності – найпопулярніший з усіх синтетичних показників, що спираються на знання вікових коефіцієнтів народжуваності. Він характеризує середню кількість народжень у однієї жінки в гіпотетичній генерації за все її життя за збереження існуючих рівнів народжуваності в кожному віці незалежно від смертності та від змін вікового складу. Сумарний коефіцієнт народжуваності застосовують як у поперечному, так і в

поздовжньому аналізі. Його отримують як суму вікових коефіцієнтів народжуваності в усіх вікових інтервалах у жінок.

4. Динаміка народжуваності в Україні. Дослідження народжуваності в Україні мають давню традицію, завдяки чому ми можемо простежити динаміку рівня народжуваності за останні 100 років.

Наприкінці XIX сторіччя рівень народжуваності в Україні був дуже високий у 1896-1900 роках загальний коефіцієнт народжуваності становив 48,8‰, а коефіцієнт сумарної народжуваності досягав 7,5. Проте й смертність, а надто дитяча, була вкрай високою: з тисячі новонароджених не доживали до року 199. Тому найпоширенішою була сім'я не з сімома-вісьмома дітьми, а з чотирма дітьми віком понад 5 років; а 30-річний вік переживали тільки 3-4 з 7-8 народжених наприкінці XIX сторіччя.

Слід зазначити, що у першій половині 1980-х років рівень народжуваності в Україні, як і у СРСР загалом, повсюдно підвищився. Пік народжуваності припадає на 1985-1986 роки, коли загальний коефіцієнт народжуваності досяг відповідно 15,0‰ та 15,5‰. Проте у подальшому знову почалося зниження і абсолютних, і відносних кількостей новонароджених. Цей феномен пов'язаний із заходами щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми ухваленими союзним урядом у січні 1981 року. Короткочасний ефект цих заходів не був випадковим, бо вони мали епізодичний характер і не являли собою єдиної, комплексної науково обгрунтованої демографічної політики, спрямованої на формування у населення потреби у більшій кількості дітей.

Якщо мати на увазі головні, тривалі тенденції народжуваності, а не короткострокові підвищення її показників, то необхідно визнати, що народжуваність в Україні знижується давно й неухильно, а малодітність охоплює дедалі ширші прошарки населення.

Отже, за останні тридцять років в Україні переважним типом сім'ї виявилася двохдітна. Перехід до контрольованої народжуваності завершився як у міській, так і у сільській місцевості. Кількість абортів з розрахунку на 1000 жінок віком 15-49 років послідовно знижується (від 89,2 1980 року до 75,4 1992 року), кількість абортів на 100 пологів, включаючи мертвонародження, зросла від 149 1985 року до 153 1994 року.

Сьогодні Україна переживає четверту в XX сторіччі демографічну кризу – різкий спад народжуваності та зростання смертності. Зниження рівня життя й утрата опори на звичні соціальні інституції, невпевненість у майбутньому сім'ї призвели багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів. Вони відмовляються від народження дітей, відкладаючи на пізніше; відкладають шлюби, замінюючи їх альтернативними формами стосунків. Зниження народжуваності є одним з головних чинників природного зниження населення, зареєстрованого в Україні вперше 1991 року, яке має тенденцію до поглиблення. У країні розвивається депопуляція: як у містах, так і в сільській місцевості смертність населення перевищує народжуваність. Сумарний коефіцієнт народжуваності у 1992-1993 роках досяг мізерного показника у 1,6 дитини, тоді як для простого відтворення населення він повинен становити не менш ніж 2,2 дитини, а для розширеного відтворення населення – не менш ніж

2,5 дитини. Подолання цієї несприятливої демографічної ситуації пов'язане з проведенням активної соціальної та демографічної політики, ґрунтованої на міцній економічній базі та знанні й використанні законів, що керують репродуктивною поведінкою людей.

Література:

2. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.

3. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові,

напрямки протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.

5. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.

8. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.

9. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

10. Підгорний А. З. Демографічна статистика: Навч. посібник / А. З. Підгорний. – Одеса, : ОДЕУ, 2010. – 169 с.

ЛЕКЦІЯ 9. СМЕРТНІСТЬ У ДЕМОГРАФІЧНОМУ ВИМІРІ. ТРИВАЛІСТЬ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ

1. Смертність у демографічному вимірі
2. Перехід до сучасного типу смертності.
3. Вимірювання смертності.
4. Таблиці смертності та середньої тривалості життя.
5. Динаміка смертності в Україні.

1. Смертність у демографічному вимірі – це процес вимирання генерацій. Першим, хто спробував знайти наукові засади для визначення біологічної тривалості життя, був Ф. Бекон.

Смертність сучасного типу, характерна сьогодні для всіх економічно розвинених країн. Вона – результат демографічного перевороту в смертності, який полягає у докорінній зміні структури причин смерті. До перевороту переважна більшість людей помирала від причин, пов'язаних із зовнішніми умовами життя і не пов'язаних із спадковістю, вродженими хворобами, природними процесами, що відбуваються в людському організмі. Це так звані екзогенні причини смертності. На відміну від них причини, породжувані внутрішнім розвитком організму, дістали назву ендогенних.

2. Перехід до сучасного типу смертності. Впродовж історії людства смертність зазнала значних якісних і кількісних змін. Для смертності традиційного типу були характерні катастрофічні підйоми, які мали своїми причинами голод у неврожайні роки, пошесті та війни.

Подібні зриви контролю над смертністю, систематичні демографічні кризи були невід'ємною рисою традиційного типу смертності. Вони періодично порушували звичайні умови, за яких перебігали демографічні процеси. За звичайних же умов більшість людей помирала не насильницькою смертю, не від "морючих хвороб" і не від голоду, а від хвороб, породжених реаліями життя: хронічним недоїданням, неповноцінним і незбалансованим харчовим раціоном, важкою працею, антисанітарними умовами, відсутністю елементарних гігієнічних навичок у побуті. Із середини XVIII сторіччя почалася радикальна перебудова причин смерті, яка привела до виникнення нового типу смертності.

В той час як відступ голоду та пошестей ніс із собою зниження катастрофічної смертності, третя її причина – кровопролитні війни – тільки набирала сили. Мірою вдосконалення старих і винайдення нових різновидів зброї масового знищення людей їхні втрати неспіввимірно збільшилися. XX сторіччя з його двома світовими та громадянськими війнами й конфліктами, увійшло до історії як сторіччя безпрецедентних демографічних утрат.

Тривалість життя. Переворот у структурі причин смерті супроводжувався зниженням смертності в усіх вікових групах, що було тотожним збільшенню у кожній генерації частки людей, котрі доживали до дедалі старішого віку. Ці радикальні зміни привели до небаченого раніше зростання середньої тривалості життя. За всю попередню історію людства –

до XVIII сторіччя – середня тривалість життя залишалася незмінною, а за вельми оптимістичних припущень зросла щонайбільше на 10-15 років, то за останні 200 років вона зросла – нехай лишень у частини населення світу – на 35-40, а в окремих випадках і більше років. У демографії під тривалістю життя розуміють інтервал між народженням та смертю, який дорівнює віку смерті.

У демографічному аналізі смертності використовують низку середніх характеристик тривалості життя: середня тривалість майбутнього життя або очікувана тривалість життя, відстрочена (тимчасово відстрочена) середня тривалість майбутнього життя, тривалість життя в інтервалі віку, медіанна тривалість майбутнього життя, модальна тривалість життя, модальна тривалість майбутнього життя для віку X. Усі ці параметри певним чином пов'язані з таблицями смертності й їх обчислюють відповідно до зафіксованого в них порядку вимирання генерації.

Диференційна смертність. Смертність, як і народжуваність, не є "суто біологічним" процесом; вона завжди мала соціальний характер, регулювалася соціальними нормами, що регламентують самоохоронну поведінку, а її рівень, як і середня тривалість життя, був істотно відмінним у різних соціальних груп, станів, прошарків. На рівень диференційної смертності, крім відмінностей в економічному становищі населення, справляють вплив і інші чинники: культурні, етнічні, конфесійні. Демографи й гігієністи вивчають рівні й тенденції смертності в залежності від професії, роду занять, освіти, міри урбанізованості населення, його просторових характеристик.

Смертність за причинами смерті. Смертність за причинами смерті є одним з головних об'єктів демографічного аналізу, її вивчення дозволяє оцінити міру загрози того чи того захворювання для життя людей, ефективність заходів, вживаних для боротьби з ними, розміри шкоди, заподіюваної населенню різними причинами смерті. Нині рівень смертності переважно визначають чотири групи чинників. Серед них:

1. Рівень життя, визначений сукупністю параметрів умов праці й побуту людей, рівня їх доходів та житлової забезпеченості, якості житлових умов та організації сфери обслуговування, забезпеченості якісними продуктами харчування, одягом, взуттям, організації відпочинку та рекреації.

2. Стан природного доокілля – атмосфери, питної води, міра їх забрудненості, рівень шуму, наявність зелених коридорів та їх доступність.

3. Якість охорони здоров'я – доступність кваліфікованої медичної допомоги, рівень забезпеченості населення ефективними медикаментами, рівень поширеності сучасних методів лікування, загальна культура сфери медичного обслуговування.

4. Санітарна культура населення, його ставлення до власного здоров'я, дотримання необхідних гігієнічних правил у праці й побуті, міра поширеності різних шкідливих звичок, рівень залученості населення до різних видів спорту, заняття фізичною культурою.

3. Вимірювання смертності. Найбільш вживаним показником для аналізу тенденцій смертності є загальний коефіцієнт смертності. Найкращими

показниками для характеристики рівня смертності та її динаміки є вікові коефіцієнти смертності й обчислювані на їх підставі показники ймовірнісних таблиць смертності, особливо показник середньої тривалості майбутнього життя.

Існують різні способи усунення впливу вікової структури населення на смертність. Один з них полягає у розрахунку стандартизованих коефіцієнтів смертності. Їх обчислюють шляхом перемноження часткових коефіцієнтів смертності для кожної вікової групи на частку цієї групи у населенні, прийнятому за стандарт, і наступного додавання отриманих добутоків. У результаті загальні коефіцієнти смертності у порівнюваних країнах або групах населення стають співставлюваними один з одним. Для міжнародних порівнянь за стандарт звичайно приймають віковий склад населення великої групи країн або навіть цілого світу.

Стандартизовані коефіцієнти смертності як загалом, так і майже з усіх причин у чоловіків практично у кожній країні набагато вищі, ніж у жінок. При порівнянні звичайних коефіцієнтів це не завжди можна встановити: віковий склад жінок більш "старий", ніж чоловіків, бо жінки в середньому живуть довше. Тому кількість померлих від серцево-судинних захворювань на 100000 жінок часто буває більшою, ніж на 100000 чоловіків, але після стандартизації показників у чоловіків вони виявляються вищими.

Поміж *часткових коефіцієнтів смертності* особливе місце посідає показник смертності немовлят. Він показує, яка частина народжених (з 1000 новонароджених) не доживає до 1 року. Він, поряд із захворюваністю, смертністю, тривалістю життя, є одним з головних показників, що характеризують стан здоров'я населення. Рівень смертності серед немовлят є важливою характеристикою загальної й санітарної культури населення, стану охорони здоров'я та певною мірою життєвого рівня в країні.

4. Таблиці смертності та середньої тривалості життя. Таблиці смертності, або таблиці смертності та середньої тривалості життя, або таблиці доживання, являють собою впорядкований шereg взаємопов'язаних величин, які показують зменшення з віком унаслідок смерті певної сукупності народжених. Це система вікових, тобто поданих як функції віку, показників, які вимірюють рівень смертності в окремі періоди часу або доживання до певного віку, а також тривалість життя.

Таблиці смертності побудовані для більшості країн світу та величезної кількості окремих регіонів окремих країн, окремо для чоловічого та жіночого, міського та сільського населення. Існують таблиці смертності окремих груп населення у залежності від їх шлюбного стану, етнічної, соціальної та професійної приналежності, за причинами смерті. Крім традиційних таблиць смертності гіпотетичної генерації, які відображають смертність різних вікових груп населення на момент дослідження, постійно публікують все нові когортні таблиці смертності, які описують порядок вимирання реальних генерацій однолітків.

Медіанна тривалість майбутнього життя (ймовірна тривалість життя) дорівнює медіані розподілу осіб, що досягли певного віку X, за

тривалістю майбутнього життя відповідно до порядку вимирання, зафіксованому в таблицях смертності. Для новонароджених медіанна тривалість життя – це вік, до якого доживе половина народжених.

Модальна тривалість життя дорівнює моді розподілу сукупності новонароджених за віком смерті відповідно до порядку вимирання, зафіксованому в таблицях смертності. Це найімовірніша тривалість життя осіб віком понад 1 рік. Величина інтервалу від певного віку X до модальної тривалості життя дорівнює модальній тривалості майбутнього життя для цього віку.

5. Динаміка смертності в Україні. Перехід до смертності сучасного типу в XIX сторіччі почався тільки в окремих, найбільш розвинених промислових країнах. Поступово, вже у XX сторіччі, до цього процесу включалися дедалі нові країни, серед яких була й Україна.

В середині XIX сторіччя в Україні майже безроздільно панувала смертність традиційного типу, зумовлена переважно екзогенними чинниками. Одне з перших місць у структурі причин смерті міцно утримував туберкульоз, ще більша кількість людей помирала від пневмонії. Великою була частка смертей від шлунково-кишкових та дитячих інфекційних хвороб.

На початку 70-х років тривалість життя в Україні несподівано почала знижуватися. Смертність зростала в усіх вікових групах, починаючи з 20 років серед чоловіків та з 40 років – серед жінок, крім того, зросла смертність навіть серед дітей віком до 5 років. Виникнення цих тенденцій породило чимало запитань без відповідей. Зниження тривалості життя в Україні продовжувалося 15 років, потім її показники майже стабілізувалися. Треба вважати, що заходи, вжиті у травні 1985 року й спрямовані проти алкоголізму, відразу дали відчутний демографічний ефект, який, на жаль, не був довгостроковим. З розпадом СРСР і входженням України у смугу економічної кризи, політичної нестабільності й різкого зниження рівня життя смертність населення знову зросла, а середня тривалість життя в Україні різко скоротилася. У країні почалася вже четверта у XX сторіччі демографічна криза.

Розрахунки показують, що якби вдалося повністю усунути смертність від серцево-судинних захворювань, то виграш у середній тривалості життя становив би в середньому не більш ніж 10-15 років, а усунення смертності від онкологічних захворювань привело б до збільшення її рівня лише на 2-3 роки.

Література:

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
2. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.

3. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
4. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 10. МІГРАЦІЯ НАСЕЛЕННЯ

1. Класифікація міграцій.
2. Основні міграційні процеси та явища.
3. Міграції та відтворення населення.
4. Вимірювання міграцій населення.
5. Міграції в Україні.

1. Класифікація міграцій.

Широке розуміння предмета демографії передбачає вивчення міграцій населення у різних генераціях, соціальних групах і на різних територіях. Являючи собою сукупність усіх видів переміщень у просторі, міграції призводять до зміни географічного розміщення населення, його густоти та заселеності територій, їх супроводжують збільшення або скорочення чисельності населення, зміни його статеві-вікового, сімейного, шлюбного та етнічного складу, соціальної структури територіальних спільнот як у місцях виходу, так і в місцях вселення мігрантів.

Труднощі переїзду та адаптації до нових умов життя негативно впливають на здоров'я мігрантів, частоту й характер їх захворюваності, знижуючи тривалість життя та викликаючи у низці випадків підвищену й передчасну смертність цього контингенту. Як правило, міграції сполучені з тимчасовим, а іноді й тривалим розривом сімейних зв'язків, відстроченими шлюбами та народженням дітей. Отже, міграції є складником демографічної ситуації, впливають на характер демографічного розвитку, взаємопов'язані з процесами відтворення населення, вносять істотні зміни в його структури.

Сезонні міграції – це переміщення переважно працездатного населення до міст тимчасової праці й помешкання на термін звичайно у кілька місяців, зі збереженням можливості повернення в місця постійного помешкання.

Епізодичні міграції являють собою ділові, культурно-побутові, рекреаційні та інші поїздки, здійснювані не тільки нерегулярно у часі, але й необов'язково у тих самих напрямках. Якщо у ділових поїздках беруть участь, як правило, працездатні контингенти, то в рекреаційних, туристичних та комерційних – й решта населення.

Маятникові міграції – це масові міжпоселенські щоденні або щотижневі переміщення населення від місць помешкання до місць докладання праці та у зворотний бік. У маятникових міграціях бере участь значна частина міського й сільського населення. У процесі маятникових міграцій здійснюється територіальне переміщення одного з головних ресурсів виробництва – робочої сили, яке має зворотний характер, одноденний цикл і не супроводжується зміною місця помешкання. Соціально-економічний зміст трудових маятникових міграцій та міжпоселенських культурно-побутових та рекреаційних поїздок населення принципово відмінний: перші перебувають у сфері суспільного виробництва, інші ж – у сфері особистого споживання.

Внутрішні міграції є міжпоселенськими переміщеннями населення всередині країни. Жодні внутрішньопоселенські переміщення, наприклад, у

межах того самого міста, як міграції населення не розглядають. Розрізняють міграції сільського та міського населення, міжміські міграції та міграції у межах сільської місцевості, а предметом вивчення є міграційні потоки у напрямках "село – місто", "місто – місто", "місто – село" та "село – село". До нещодавнього часу міграції у напрямках "село – місто" та "місто – місто" домінували в структурі міграційних потоків в Україні.

2. Основні міграційні процеси та явища.

Міграційні потоки. Для кожної окремої людини міграція становить одиничну подію. Але як масовий процес міграції населення складені з потоків, що належать до певного часу й території. Під *міграційними потоками* у демографії розуміють сукупності одиничних міграційних переміщень, об'єднаних спільністю напрямку, який визначається районами вибуття або прибуття мігрантів упродовж певного календарного проміжку часу. Однією з істотних закономірностей міграційних процесів є наявність зустрічних потоків між місцями прибуття та вибуття мігрантів, їх називають прямими та зворотними потоками. Більший за розмірами з двох спрямованих назустріч один одному міграційних потоків позначають як домінуючий, а менш інтенсивний – як протилежний. Різницю між ними називають чистим потоком, а їхню суму – обміном населення між двома районами.

Міграційна когорта. Сукупність мігрантів, об'єднану спільним періодом міграцій у певний населений пункт або район, називають міграційною когортою, її виокремлюють на підставі даних переписів населення про тривалість проживання мігрантів у місцях вселення. Відомості про міграційні когорти становлять інтерес з точки зору історії міграцій, їх територіальних і часових закономірностей, їхнього внеску у формування населення – зміну його чисельності та складу. Слід розрізняти чисельність фактичних та чисельність таких, що дожили у певному місці, міграційних когорт, позаяк фактичні когорти поступово зменшуються у зв'язку з наступними міграціями та смертністю переселенців. Вплив цих чинників зростає мірою збільшення тривалості проживання міграційних когорт у місцях вселення.

Міграційна поведінка, міграційна установка, міграційна мотивація. Міграційна поведінка є одним з видів демографічної поведінки й являє собою сукупність дій та відносин, які опосередковують переселення індивідів або відмову від них. У рамках вивчення міграційної поведінки досліджують соціально-психологічні аспекти індивідуального, групового та масового ставлення людей до зміни місця помешкання. Процес міграції населення включає три стадії: перша з них – потенційна міграція, друга – власне міграція населення, третя й остання – адаптація переселенців до умов життя в місцях їх вселення. Міграційна установка являє собою психічний регулятор поведінки, схильність особистості, яка визначає узгодженість дій, детермінованих позитивним або негативним ставленням до зміни місця та умов життя.

Міграція як просторова самоорганізація населення. Переміщення населення у просторі можливостей, або стимулів, є самоорганізований процес

суспільної поведінки індивідів, скеровуваний системою вподобань. Просторова самоорганізація населення дістає вираження у вибірковому ставленні жителів до території їхнього помешкання: їх концентрації в одних районах та розосередження в інших у результаті переміщення населення в просторі. Розміри чисельності населення (або його густота, або його динаміка) – інтегральний показник, який відображає вплив багатьох чинників, що реально притягають людей у той чи той регіон. І тому чисельність населення (або його густоту, або динаміку) можна розглядати як індикатор привабливості цих районів для певних соціальних груп населення.

Приживаність новоселів. Термін “приживаність” з’явився наприкінці ХІХ – на початку ХХ сторіччя й пов’язаний з російським переселенським рухом. Аналогів у західноєвропейських мовах цей термін не має. В останні 15-20 років у вітчизняній літературі дістав поширення інший термін – адаптація. Між тим, на думку низки провідних дослідників міграційних процесів – Ж.А.Зайончковської, В.І.Переведенцева, Т.І.Заславської, Л.Л.Рибаковського, поняття “приживаність” та “адаптація” не ідентичні. Ж.А.Зайончковська, зокрема, відзначає, що хоча адаптація й є засадовою стосовно приживаності, проте перша не вичерпує повністю феномен переходу новоселів до складу постійного населення району вселення.

3. Міграції та відтворення населення. Міграції та відтворення населення тісно пов’язані одне з одним, їх взаємодія та взаємовплив мають обопільний, двосторонній характер. Міграційна рухливість детермінована певними подіями життєвого циклу людини, наприклад, закінченням навчального закладу, початком або завершенням трудової діяльності, службою в армії тощо. Демографічний цикл – укладання шлюбу, народження дітей, припинення шлюбу та інші події – становить важливу частину життєвого циклу. Тому демографічні параметри – статеві-вікова структура, шлюбний стан, кількість дітей у сім’ї та їх вік і шерег інших – помітно впливають на міграційні процеси й є одним з істотних критеріїв виокремлення груп населення при вивченні міграцій.

Рухливість різних груп населення – статеві-вікових, соціальних, професійних, етнічних – не є однаковою. Міграцію, розглядувану з точки зору диференціації показників її інтенсивності по різних групах населення, називають диференційною міграцією, її вивчення дає розуміння тих відмінностей, якими позначені міграційні взаємодії населень різних регіонів, окремих соціально-професійних, етнічних, вікових та інших груп.

При вивченні диференційної міграції так само, як і при дослідженні природного руху населення, на першочергову увагу заслуговують групи населення, виокремлені за ознакою віку. Вікові групи посідають особливе місце у загальній схемі демографічного аналізу, й тому повікова диференціація рухливості населення є предметом пильного інтересу демографів. Вікові групи істотно розрізняються за рівнем міграційної рухливості, а за решти однакових умов рухливість усього населення тим вища, чим вища у ньому частка найрухливіших вікових груп. Вікова ж структура населення за нормальних обставин визначена режимом його відтворення.

Таким чином, вплив через вікову структуру – один з аспектів впливу відтворення населення на міграційну рухливість.

Розрізняють показники міграційної рухливості й залежно від статі. Переважання чоловіків серед мігрантів, відзначене у багатьох країнах, не є універсальним правилом, і в окремих країнах у різні часи в міграційних потоках спостерігали підвищену питому вагу жінок.

4. Вимірювання міграцій населення. Кількісний аналіз міграцій починається з визначення її розмірів. Розмір міграцій можна розглядати з двох точок зору. По-перше, для будь-якого відкритого населення можна визначити показники, що характеризують його міграційну взаємодію з іншим відкритим населенням. З точки зору кожного такого населення (країни, району, населеного пункту) міграції поділяють на сукупність прибуттів з-за меж території його розселення та сукупність вибуттів за її межі. Різницю між кількістю вибуттів та кількістю прибуттів за певний період називають чистою міграцією, або **нетто-міграція**, або **сальдо міграції**. **Валова міграція** являє собою суму кількостей прибуттів та вибуттів.

По-друге, для кожного населення, як відкритого, так і закритого, можна визначити показник, який відображає загальний рівень рухливості цього населення, і називається *рухливістю*. Для закритого населення рухливість збігається з прибуттям або вибуттям, які теоретично дорівнюють одне одному. Для відкритого населення рухливість дорівнює кількості всіх вибуттів плюс кількість всіх прибуттів з-за меж його території або, що те саме, кількості всіх прибуттів плюс кількість вибуттів поза межі території.

Широко розповсюджені класифікації, що ґрунтуються на демографічних, соціальних, професійних характеристиках мігрантів. Так, наприклад, можна виокремити міграції чоловіків та жінок різних вікових груп, міських та сільських мешканців, за національною приналежністю тощо. Важливе значення для аналізу має поділ загального обсягу міграцій на окремі міграційні потоки, тобто сукупності мігрантів (або міграцій), які мають спільні території вибуття та прибуття. Не менш продуктивним з точки зору демографічного аналізу є поділ загального обсягу міграції за тривалий період на міграційні когорти – сукупності мігрантів, об'єднані спільним періодом міграцій, а також виокремлення міграцій за порядком (перша, друга тощо) та напрямком (пряма й зворотна).

Коефіцієнтами інтенсивності міграцій називають показники, що характеризують відношення розмірів міграцій до загальної чисельності населень розглядуваних територій. Як і коефіцієнти природного руху населення, коефіцієнти міграцій обчислюють у проміле – з розрахунку на 1000 чоловік середньорічного населення.

До загальних коефіцієнтів міграції належать *коефіцієнт інтенсивності прибуттів* – відношення кількості прибулих мігрантів до населення певної території; *коефіцієнт інтенсивності вибуттів* – відношення кількості вибулих мігрантів до населення певної території; *коефіцієнт інтенсивності чистої міграції* (сальдо міграції) – відношення чистої міграції до чисельності

населення певної території. Останній показник є характеристикою результативності міграції.

Мірилом ефективності міжрайонного обміну мігрантами є *коефіцієнт ефективності міграцій*. Його обчислюють як відношення різниці між прибулими на певну територію та вибулими з неї до їхньої суми з розрахунку на 1000 чоловік населення.

В демографічному аналізі міграцій використовують індекс відносної інтенсивності міграцій, який являє собою відношення часткового коефіцієнта інтенсивності для певної групи до загального коефіцієнта інтенсивності міграції. Індекс відносної інтенсивності дозволяє значною мірою елімінувати вплив відмінностей у загальній інтенсивності міграцій і виявити специфіку міграційної поведінки певної групи у порівнянні з усіма іншими. Індeksi відносної інтенсивності міграцій значно меншою мірою, ніж часткові коефіцієнти, зазнають випадкових коливань, яких може зазнавати загальна інтенсивність міграції рік у рік, завдяки чому вони дозволяють виявити тенденцію у зміні міграційної поведінки певної групи.

5. Міграції в Україні. Освоєння просторів Російської імперії супроводжувалося масовими переселеннями українців за межі України. Наприкінці ХІХ сторіччя, від 1891 по 1900 рік, переселенці з України становили 36% усіх внутрішніх мігрантів імперії, у 1901-1910 роках їхня частка зросла до 49% і досягла 60% у роки, що передували першій світовій війні. За період з 1896 по 1914 рік з дев'яти українських губерній переселилися за Урал 1,6 млн чоловік. З них 23% виїхали з Полтавщини, 17% – з Чернігівщини, 12% – з Київщини, 9% – з Херсонщини, 7% – з Таврії, 4,5% – з Поділля, 4% – з Волині. У цей самий період почалась активна еміграція населення із західноукраїнських земель за океан, яка становила з 1895 по 1913 рік 413 тис. чоловік.

Особливо значних розмірів набула внутрішня українська міграція за років радянської влади. Насильницька колективізація 1929-1930 років супроводжувалася виселенням за межі України близько мільйона чоловік; близько двох мільйонів чоловік були евакуйовані за роки війни до східних регіонів СРСР. У повоєнний період великого розмаху набули переселення з України до Середньої Азії та Сибіру. Обмін населенням між Україною та іншими республіками колишнього СРСР, за винятком кількох останніх років, характеризувався усталеністю міграційних потоків і постійністю географії міграційних зв'язків. Головним партнером України щодо міграційного обміну всі ці роки була Росія, у першу чергу – Уральський, Центрально-Чорноземний, Північно-Кавказький, Північно-Західний та Східно-Сибірський регіони. Українська молодь брала активну участь в освоєнні цілини в Казахстані, виїжджала за комсомольськими закликами на гідроенергетичне будівництво в Сибіру, спорудження Байкало-Амурської магістралі, промислові новобудови в країнах Прибалтики. Водночас Україна приймала переселенців з інших республік СРСР. Частка міжреспубліканської міграції в прирості її населення впродовж трьох десятиріч утримувалася на рівні 25%.

Впродовж тривалого часу типи міграційних процесів, їх динаміка й структура потоків в Україні підтримувалися економічною політикою, зорієнтованою на екстенсивний тип господарювання; відсутністю вільного ринку житла, інституцією прописки, неможливістю виїзду за межі країни. Домінантою міграційних процесів в Україні у цей період був вплив сільських жителів, переважно молоді, у міста республіки та за її межі. А від 1992 року вперше за повоєнні роки вплив населення із сільської місцевості змінюється на його приплив.

Багаторічний вплив сільської молоді в міста України та за її межі визначив деформацію всіх демографічних структур і процесів в її сільській місцевості. Адже село залишали переважно молоді та працездатні контингенти, цей процес супроводжували збільшення частки осіб пенсійного віку, зростання смертності сільського населення, скорочення його народжуваності, зниження питомої ваги дітей і підлітків. Нерегульована міграція із села призвела до істотних деформацій не тільки вікової, але й статевої структури сільського населення в Україні. Відбулося поглиблення диспропорцій статей у низці вікових груп, що істотно погіршило ситуацію на сільському шлюбному ринку: у вікових групах від 16 до 40 років на 1000 чоловік 1989 року припадало від 833 до 957 жінок відповідних вікових груп.

Чи збережеться відзначена тенденція, чи продовжуватиметься вплив населення з України, чи зросте еміграція до країн далекого зарубіжжя, покаже час. Тільки тоді можна буде зробити висновок про характер міграційного тренду. Загалом же дедалі більша еміграція населення з України – тривожний симптом, який відображає не тільки зростання національної самосвідомості емігрантів, скільки погіршення і економічної, і екологічної, і соціально-політичної обстановки в СНД загалом і в Україні зокрема. Ті, хто виїздить з України, як правило, молоді й добре освічені, їх від'їзд істотно знижує якість трудового, демографічного та інтелектуального потенціалу України. Еміграція творчої, наукової, гуманітарної та інженерно-технічної інтелігенції за межі України, досягнувши на певному етапі критичної маси, створює серйозні перешкоди для національного відродження країни.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
3. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
4. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 11. ДЕМОГРАФІЧНА ПОЛІТИКА

1. Історичне підґрунтя демографічної політики.
2. Депопуляція в Україні.
3. Соціальні наслідки депопуляції.
4. Принципи демографічної політики.
5. Демографічна криза, демографічний провал.

1. Історичне підґрунтя демографічної політики.

У 1990-і рр. особливо різко проявився комплекс негативних явищ у сфері сім'ї і відтворення населення: зниження чисельності населення країни вперше за останніх 50 років, наростаючий негативний природний приріст, різке падіння народжуваності, зростання смертності і зниження середньої тривалості майбутнього життя, зростання розлучуваності і падіння шлюбності, загострення яких дає підстави говорити про входження України до епохи демографічної катастрофи. Така ситуація є логічним підсумком довгого шляху ослаблення, руйнування і деградації сім'ї як соціального інституту.

Страх перед «перенаселенням» особливо посилювався в 1950-1960 рр., коли в країнах Африки, Азії і Латинської Америки почалося швидке зростання населення, що отримало назву «Демографічного вибуху». Небачені раніше темпи приросту населення (2-3 і навіть 4% в рік) додали традиційно похмурому погляду мальтузіанства на життя прямо-таки есхатологічний характер. Наприклад, Р. Макнамара, що був в 1970-і рр. директором Всесвітнього банку, а до того – міністром оборони США, взагалі вважав, що зростання населення страшніше третьої світової війни. «Демографічний вибух» загострив увагу до проблем продовольства, забезпечення енергією і мінеральними ресурсами, екологічних проблем, до соціальних наслідків скупченості населення у великих і надвеликих містах.

Інерція демографічної есхатології виявилася настільки потужною, що навіть зараз, коли стала очевидною безґрунтовність прогнозів кінця світу через перенаселеність, коли в більшості країн відтворення стає звуженим, розмови про загрозу перенаселеності не припинилися, хоча в них і з'явилися нові акценти. Слід говорити не про «бомбу перенаселення», а про «нейтронну бомбу депопуляції». Ця бомба загрожує зруйнувати сучасний світ, загрожує зробити його абсолютно іншим, чужим і ворожим людині. Це буде світ, де відсутні поняття добра, любові, людської солідарності і взаємопітримки, моральної відповідальності, де атомізований і позбавлений соціальних зв'язків індивід воістину знаходитиметься в стані *bellum omnia contra omnes*. І щоб цього не відбулося, щоб депопуляція не оволоділа світом, люди повинні струсити з себе звичне добросердя, дати цій загрозі ім'я, об'єднатися і протиставити їй свою солідарність, свої активні дії в захист дітей, сім'ї і власне життя.

Україна може одна з небагатьох країн найближче за всіх підійшла до краю безодні, в яку нас зіштовхне невидима, але могутня сила депопуляції. В даний час наша країна переживає вже четвертий період скорочення чисельності населення. На відміну від трьох попередніх, він не пов'язаний ні з

якими катастрофічними подіями: ні з революціями і війнами, ні з епідеміями і масовим голодом, а є підсумком «внутрішніх» еволюційних змін у відтворенні населення, що є прямим наслідком кризи сім'ї як соціального інституту.

Тривожною є і динаміка смертності і середньої тривалості життя в Україні. Загальний коефіцієнт смертності в останньому десятилітті минулого століття коливався на рівні 14-16‰. При цьому смертність особливо висока на першому році життя і в працездатних віках. Рівень дитячої смертності в Україні в даний час в 5 разів перевищує відповідні показники в країнах Заходу. Щонайгострішою проблемою в Україні залишається материнська смертність, рівень якої в 15-20 разів перевищує показники розвинених країн. Як підсумок Україна має одну з найнижчих в світі величину середньої очікуваної тривалості життя.

2. Депопуляція в Україні.

Поєднання наднизької народжуваності і високої смертності, що спостерігається в Україні, є унікальним і таким, що не має аналогів на сучасному світі. Особливо гнітючо нинішні риси демографічної ситуації в Україні виглядають на фоні найбільш розвинених країн світу, в яких падіння народжуваності не супроводжується зростанням смертності і зниженням середньої тривалості майбутнього життя і тому темпи депопуляції в них не такі високі, як в Україні. Поєднання низької народжуваності і високої смертності робить депопуляцію в Україні украй глибокою і трагічною. Трагізм сучасної демографічної ситуації в Україні обумовлений тими негативними демографічними, економічними, соціальними, геополітичними і іншими наслідками, які несе з собою депопуляція.

У демографічному плані депопуляція означає самогубство населення, зникнення нації і її культури. Кажучи словами колишнього президента Франції Ж. Ширака, «Європа демографічно зникає. Ще років 20 або біля того, і наші країни перетворяться на пустелю». Можна сказати, що Україна, як і вся Європа, також «демографічно зникає».

Економічні наслідки депопуляції пов'язані перш за все з абсолютним скороченням робочої сили, того трудового потенціалу, який суспільство може залучити у виробництво і економічну активність взагалі, а також із старінням населення. Це може привести до уповільнення економічного зростання, звуження можливостей підвищення технічного рівня виробництва, появи нових технологій.

3. Соціальні наслідки депопуляції. Частина їх також пов'язана із старінням населення. Останнє породжує нові вимоги до соціального забезпечення і медичного обслуговування літніх і старих людей. Збільшення їх частки на тлі тієї, що скорочується абсолютно і щодо чисельності економічно активного населення веде до зростання демографічного навантаження, створює додаткові труднощі в їх пенсійному забезпеченні. Навіть у Японії, в країні, рівень життя і тривалість життя в якій незрівняні з нашими, наднизька народжуваність змусила уряд піти на збільшення пенсійного віку до 70 років. Посилюються проблеми самоти і депривації літніх і старих людей, росте їх відчуженість від молодших поколінь.

Варто відзначити таку проблему, як *інфантилізація* підростаючих поколінь. Звичайна в малодітних сім'ях гіперопіка над дітьми веде до того, що виховується егоцентрична, соціально некомпетентна особа, замкнута тільки на власних інтересах, не володіє відчуттям відповідальності, не здібна до самостійного ухвалення рішень і їх реалізації. Депопулюючим країнам властиве і наростання розриву і відчуження між поколіннями, розмивання міжпоколінної солідарності. Її розрив, з одного боку, означає все ту ж самоту і депривацію людей похилого віку, причому незалежно від того, чи йде мова про благополучну Америку або Європу або про ту, що живе в лещатах економічної кризи України.

Депопуляція і зниження народжуваності мають негативні наслідки і для здоров'я нації. Переважання частки первістків серед тих, що народилися само по собі означає погіршення психофізіологічних характеристик населення, оскільки первістки мають гірші показники здоров'я в порівнянні з дітьми подальших черговостей.

4. Принципи демографічної політики.

Основними принципами демографічної політики є: принцип суверенності сім'ї, принцип суспільного договору, принцип свободи вибору сім'єю будь-якого способу життя, принцип єдності ланок центральної і регіональної політики і принцип соціальної участі.

Принцип суверенності сім'ї означає, що сім'я незалежна від держави і має право ухвалювати будь-які рішення, життя, що стосуються її, зокрема народження або відмови від народження дітей, абсолютно самостійно, погодившись лише з власними цілями і інтересами.

Принцип суверенності сім'ї тісно пов'язаний з **принципом свободи вибору**. Вважається, що спонтанний розвиток, не пов'язаний з «штучною» дією з боку суспільства і держави, вирішує свободу вибору особою і сім'єю із «набору альтернативних моделей». Але насправді ця свобода має цілком конкретні, історично визначені межі. Вона пов'язана з періодом, коли швидке зниження смертності зробило непотрібною високу народжуваність.

Принцип суспільного договору розвиває і конкретизує описані вище принципи суверенності і свободи вибору. Він означає договірну регламентацію взаємин сім'ї як соціального інституту і держави. Інакше кажучи, сім'я і держава укладають між собою суспільний договір, в якому на рівноправній основі експлікуються і формулюються всі існуючі політичні, соціальні, економічні і інші відносини між ними.

Принцип єдності цілей центральної і регіональної демографічної політики означає, що її цілі єдині для всієї країни і не залежать від конкретних особливостей демографічної ситуації на тій або іншій території – частині однієї і тієї ж держави. Цей принцип виходить з того, що відмирання багатодітності є глобальним процесом, що відбиває фундаментальні зміни економічних, соціальних і демографічних умов.

Принцип соціальної участі. У сучасних умовах повністю втрачає сенс традиційне для тоталітарної епохи уявлення про державу як єдиного суб'єкта формування і реалізації соціальної (зокрема, демографічної) політики. В

даний час як її цілі, так і шляхи їх досягнення в зростаючій мірі формуються в рамках цивільного суспільства, у взаємодії трьох суб'єктів соціального життя – сім'ї як малої групи, що здійснює свою життєдіяльність в конкретних соціально-економічних умовах і переслідуючої свої власні цілі і інтереси; різного роду соціальних і територіальних общностей і об'єднань, формальних і неформальних (сусідські общини, етнічні і соціокультурні меншини, партії, суспільні, політичні, релігійні і інші об'єднання і союзи, групи інтересів і так далі); нарешті, держави в особі його спеціалізованих органів, куди входять розробка і реалізація соціальної політики, зокрема демографічною як її частини.

5. Демографічна криза, демографічний провал.

Демографічна криза, демографічний провал – це небезпека значно більша, ніж криза екологічна. Коли ми говоримо про депопуляцію, про демографічну кризу, ми говоримо про себе, про наші взаємини з самими собою. Основною метою цієї політики є відродження сім'ї як соціального інституту, перебудова всієї суспільної структури ради інтересів сім'ї, дітородіння, відродження фамілістичної культури суспільства. Тільки така політика може дати нам надію, що Україна, як і все людство, зуміє подолати демографічний колапс.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові,
3. напрямки протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
4. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
5. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
6. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 12. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНЕ ПРОГНОЗУВАННЯ

1. Демографічний прогноз.
2. Класифікація демографічних прогнозів.
3. Методи перспективного числення населення.
4. Прогнозування смертності та народжуваності.
5. Прогноз чисельності населення світу і України.

1. Демографічний прогноз.

Демографічний прогноз – це науково обгрунтоване передбачення основних параметрів руху населення і майбутньої демографічної ситуації: чисельності, статево-вікової і сімейної структури, народжуваності, смертності, міграції. Необхідність демографічного прогнозування пов'язана із завданнями прогнозування і планування соціально-економічних процесів в цілому. Без попереднього демографічного прогнозу неможливо уявити собі перспективи виробництва і споживання товарів і послуг, житлового будівництва, розвитку соціальної інфраструктури, охорони здоров'я і освіти, пенсійної системи, вирішення геополітичних проблем і т.д. Саме тому діяльність по прогнозуванню динаміки чисельності і структури населення, чисельності і структури сімей, окремих демографічних процесів складає найважливішу частину загальної діяльності міжнародних, державних і неурядових організацій, установ і наукових інститутів. У нашій країні перший прогноз динаміки і структури населення був виконаний ще в 1921 р. під керівництвом Є. Тарасова і С.Г. Струмиліна. У його основу були покладені підсумки перепису населення 1920 р.

2. Класифікація демографічних прогнозів.

По довжині прогнозного горизонту. Першим критерієм класифікації демографічних прогнозів є довжина прогнозного горизонту, або тривалість прогнозного періоду. Зазвичай розрізняють короткострокові (5-10 років), середньострокові (25-30 років) і довгострокові демографічні прогнози. Чим ширше прогнозний горизонт, тим, за інших рівних умов, менш точними і надійними є прогнози.

За цілями прогнозування. По цілях прогнозування всі демографічні прогнози діляться на аналітичні, прогнози-застереження, нормативні прогнози і функціональні прогнози.

Аналітичний прогноз. Метою аналітичного прогнозу є дослідження сучасних тенденцій відтворення населення шляхом оцінки їх можливого впливу на майбутню чисельність і склад населення, а також на соціально-економічний розвиток в цілому. Для аналітичного прогнозу характерне не стільки прогнозування само по собі, скільки вивчення реальної ситуації для виявлення в ній «больових точок», «проблемних ситуацій».

Прогноз-застереження. Різновидом аналітичного прогнозу є прогноз-застереження. Мета прогнозу-застереження – показ можливих несприятливих або небезпечних наслідків демографічної ситуації, що склалася, для уникнення яких необхідно прийняти відповідні заходи. Одним з найвідоміших

демографічних прогнозів-застережень, по суті, є сумно знаменитий закон народонаселення Т.Р. Мальтуса. Висуваючи свою тезу про те, що населення росте в геометричній прогресії (тобто експоненціально), а засоби існування – в арифметичній прогресії (тобто лінійно), Мальтус описував ті жахливі наслідки (злидні, епідемії, безлади, війни та інші біди), до яких, на його думку, ведуть швидке зростання населення і перенаселення. Із сучасних прогнозів-застережень найбільш відомі прогнози Римського клубу, повні усіляких жахів, що викликаються, на думку авторів цих прогнозів, зростанням населення, а також зростанням споживання мінеральних і енергетичних ресурсів.

Нормативний прогноз. Основною метою нормативного прогнозу є вироблення конкретних рекомендацій для досягнення деякого бажаного стану демографічних процесів.

Функціональний прогноз. Метою функціонального прогнозування є отримання прогнозованої інформації про населення, необхідної для ухвалення рішень в економічній, соціальній, політичній і інших сферах діяльності державного і соціального управління. Функціональний прогноз – це прогноз, що слугує конкретним практичним цілям і завданням тих або інших організацій, фірм, корпорацій, державних органів, учбових закладів.

3. Методи перспективного числення населення.

Основними методами демографічного прогнозування є: методи, засновані на застосуванні тієї або іншої математичної функції (екстраполяційний і аналітичний методи), а також метод пересування віків, або метод компонент.

Методи, засновані на застосуванні математичних функцій. Основною сферою застосування методів цього класу є прогнозування чисельності населення невеликих територій (регіонів, областей країни), особливо тих, для яких не існує надійної демографічної статистики. Для прогнозування населення на рівні країни в цілому математичні методи застосовуються рідко, оскільки неврахування змін в компонентах зростання чисельності населення і в статеві-віковій структурі, властивий цим методам, обумовлює виникнення істотних помилок прогнозу. На регіональному ж рівні вірогідність таких помилок може бути зменшена за допомогою додаткової умови, що полягає в тому, що сумарна чисельність населення регіонів не повинна відрізнятися від результатів прогнозу для країни в цілому. Останній, таким чином, виступає як контрольний параметр для прогнозування населення на регіональному рівні.

Для прогнозування в принципі можуть застосовуватися різні математичні функції. Найчастіше використовуються лінійна, експоненціальна і логістична функції. При цьому прогнозування, засноване на застосуванні лінійної і експоненціальної функцій, іноді чисто умовно називають екстраполяційним методом, а прогнозування, засноване на застосуванні логістичною і інших функцій, – аналітичним методом.

В даний час рішення чисте обчислювальних завдань застосування методу пересування повністю передано відповідним комп'ютерним пакетам. Зокрема, необхідно вказати на такі розроблені ООН пакети, як DemProj і Spectrum, які дозволяють практично миттєво реалізувати обчислювальні

процедури прогнозування чисельності і структури населення методом компонент.

4. Прогнозування смертності та народжуваності.

Найбільш розробленим в методичному відношенні є прогнозування смертності. Розглянемо коротко основні методичні прийоми прогнозування рівнів демографічних процесів саме на прикладі смертності. Прогнозування смертності може здійснюватися двома шляхами: перший з них припускає, що спочатку прогнозується загальний рівень смертності, зміряний в термінах середньої очікуваної тривалості майбутнього життя новонародженого, а потім проводиться оцінка повікових рівнів смертності для кожної прийнятої в прогнозі її величини. Інший шлях, навпаки, припускає зворотний порядок прогнозування загального і повікових рівнів смертності: спочатку визначаються повікові показники, а потім на їх основі будується прогнозна величина середньої очікуваної тривалості майбутнього життя новонародженого.

У будь-якому випадку, проте, перший з цих етапів у свою чергу складається з двох стадій: 1) визначення величини середньої очікуваної тривалості майбутнього життя або повікових значень смертності на ту або іншу дату в майбутньому і 2) визначення тренда даної величини між базовим роком і роком, для якого робиться розрахунок.

Друга стадія є в основному чисто технічною операцією, що вирішується за допомогою добре відомих математичних прийомів інтерполяції динамічного ряду. Визначення ж майбутнього рівня смертності (величини середньої очікуваної тривалості майбутнього життя або повікових значень смертності) носить більш творчий характер і є справжнім науковим завданням, вирішення якого вимагає проведення спеціального дослідження.

Для визначення прогнозних значень середньої очікуваної тривалості майбутнього життя або повікових значень смертності найчастіше застосовуються наступні методи: екстраполяція; метод «закону» смертності; референтне прогнозування, або прогнозування за аналогією (у трьох різновидах: 1) порівняння з типовими таблицями смертності, 2) порівняння з більш «просунутим» населенням і 3) порівняння з «оптимальною» таблицею смертності, розрахованою для «ідеальних» умов); прогнозування, засноване на аналізі динаміки і прогнозі причин смертності.

Прогнозування народжуваності. Найбільш складним і цікавим в творчому відношенні етапом прогнозування народжуваності є прогнозування або загального рівня народжуваності (зазвичай в термінах її сумарного коефіцієнта), або її повікових коефіцієнтів. В даний час для прогнозування загального рівня народжуваності застосовуються різні методи, починаючи від простої екстраполяції її тенденцій в майбутнє до спроб розробки і застосування математичних моделей, що враховують взаємозв'язок рівня народжуваності і соціально-економічних чинників, що її визначають.

5. Прогноз чисельності населення світу і України. В даний час практичну роботу з розробки демографічних прогнозів ведуть міжнародні організації, урядові агентства і наукові інститути.

Найбільш масштабна робота в цьому відношенні проводиться Відділом народонаселення Департаменту економічної і соціальної інформації і політичного аналізу Секретаріату ООН. Цей міжнародний орган регулярно, раз на два роки, публікує прогнози чисельності і структури населення, а також основних демографічних процесів для світу в цілому, основних регіонів і для всіх країн, що входять в ООН. Ці прогнози доступні у вигляді фундаментального видання «World Population Prospects», а також у вигляді таблиць і графіків, що містяться на Web-сторінках ООН, ряду інших міжнародних організацій, а також багатьох національних університетів.

Згідно прогнозу ООН (перегляд 1998 р.) до 2050 р., чисельність населення Землі досягне приблизно 8,9 млрд чоловік за середнім варіантом, приблизно 10,7 млрд – за верхнім і близько 7,3 млрд. – за низьким, тобто передбачається, що протягом найближчого півстоліття чисельність населення світу збільшиться приблизно в 1,2-1,8 раз. Прогноз 2000 р. дає дещо завеликі цифри чисельності населення до 2050 р. Згідно високого варіанту в 2050 р. очікується 10,9 млрд. чоловік, за середнім – 9,3 млрд і за низьким – 7,9 млрд. Фахівці ООН вважають найбільш вірогідним середній варіант прогнозу 1998 р., хоча, швидше за все, істина лежатиме десь посередині між низьким і середнім варіантами, враховуючи тенденцію завищувати величину коефіцієнта приросту населення земної кулі, властиву більшості демографів-прогнозистів. Правда, як видно з приведених вище даних, в прогноз 1998 р. вкралась інша помилка. Автори прогнозу визнають, що дещо переоцінили швидкість зниження народжуваності у ряді країн, що розвиваються.

Тільки усвідомлення всім суспільством загроз, які несе з собою депопуляція, тільки, так би мовити, загальна мобілізація на боротьбу з цими загрозами, тільки вироблення і проведення демократично орієнтованої сімейної і демографічної політики, метою якої є відродження в нових економічних і соціальних умовах повної сім'ї з декількома дітьми, здатні якщо не повернути депопуляцію назад, то хоч би зупинити її.

Література:

1. Всеукраїнський перепис населення: методологія та організація: [Навч. посіб.] / Під заг. ред. В. О. Парфенцевої. – К.: Вид-во Держкомстату України, 2001. – 336 с.
2. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрямки протидії / За ред. В. С. Стешенко. – К.: НАН України, Ін-т економіки, 2001. – 560 с.
3. Драган О.І. Демографія: [Електронний ресурс]: конспект лекцій для студентів напряму підготовки 6.030505 «Управління персоналом та економіка праці» денної форми навчання / О. І. Драган., Т.І. Тертична. – К.: НУХТ, 2014. – 132 с.
4. Муромцева Ю. І. Демографія : [Навчальний посібник] / Ю. І. Муромцева. – К.: Кондор, 2008. – 300 с.
5. Пальян З. О. Демографічна статистика: [Навч.-метод. посібник для самост. вивч. дисц.] / З. О. Кальян. – К.: КНЕУ, 2003. – 132 с.

ЛЕКЦІЯ 13. СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Глобальні проблеми і демографічні процеси.
2. Індекс людського розвитку.
3. Основні риси сучасних демографічних процесів в Україні.

1. Глобальні проблеми і демографічні процеси.

Серед глобальних проблем сучасності – таких як подолання відсталості країн, що розвиваються, продовольча та енергетична проблеми, проблеми ліквідації небезпечних хвороб і забруднення навколишнього природного середовища, – особливе місце належить демографічній проблемі. Важливість останньої зумовлюється тим, що фактично саме особливості демографічних процесів зумовлюють виникнення інших глобальних проблем. Вся історія людського суспільства свідчить, що базовими в ієрархії інтересів будь-якого етносу чи держави завжди були й залишаються виживання та відтворення населення як у кількісному, так і в якісному відношенні.

За оцінками експертів, до найменш розвинених країн належать ті, в яких індекс розвитку людського потенціалу не перевищує 0,540. Подані ж у таблиці країни мають високий (близько 1) або середній рівень розвитку. Разом з тим, спостерігається досить помітна диференціація за окремими країнами складових загального індексу. Наприклад, у першій групі практично всі країни за рівнем добробуту мають однакові показники. Але в результаті того, що в кожній країні по-своєму здійснюється розподіл благ, індекси очікуваної тривалості життя й доступності освіти відрізняються, загальний індекс розвитку людського потенціалу коливається в досить значних межах – від 0,808 до 0,944.

2. Індекс людського розвитку

Перший Звіт з людського розвитку вийшов у 1990 році. Він аналізував суто економічні показники національних досягнень і допоміг закласти концептуальну основу для Цілей розвитку тисячоліття ООН, закликаючи до універсального, єдиного для всіх країн, цілісного показника рівня прогресу в сфері охорони здоров'я, освіти і загальних життєвих стандартів. «Звіти з людського розвитку змінили наше бачення світу». Індекс людського розвитку (ІЛР) в 2014 р. розраховано для 187 країн та визнаних ООН територій. Першими 10-ма країнами в рейтингу є Норвегія, Австралія, Швейцарія, Нідерланди, США, Німеччина, Нова Зеландія, Канада, Сінгапур, Данія. Найгірші індекси людського розвитку мають Сьєрра-Леоне, Чад, Центральнo-Африканська Республіка, Конго і Нігер. При розрахунку Індексу уперше використані новітні коефіцієнти конвертації національних валют по паритету купівельної спроможності (ПКС), опубліковані Всесвітнім банком в травні 2014 р. у рамках Програми міжнародних зіставлень. Нові коефіцієнти конвертації по ПКС ґрунтуються на результатах обстеження, проведеного у рамках Програми міжнародних зіставлень в 2011 р.

У світовому рейтингу військової могутності, розрахованого для 106 країн, Україна посіла 21 місце. Індекс базується на понад 50 чинниках, зокрема загальному військовому бюджеті, потенційно доступних людських ресурсах, і обсягах арсеналу обладнання в кожній країні. 9.3. Основні риси сучасних демографічних процесів в Україні

3. Основні риси сучасних демографічних процесів в Україні.

Узагальнення результатів досліджень розвитку демографічних процесів у їх соціально-економічній зумовленості дає змогу припустити, що в Україні демографічна ситуація також формується під впливом таких основних чинників: загальносвітові еволюційні зміни в розвитку населення; специфічні умови різних історичних періодів; чинники, пов'язані з реформуванням економіки та кризовими явищами.

Коефіцієнт шлюбності не має стійкої тенденції: в окремі роки він дещо підвищується, а потім знижується. Але привертає увагу співвідношення кількості зареєстрованих шлюбів і розлучень: при скороченні кількості шлюбів кількість розлучень суттєво не знижується. Фахівці вважають, що соціально-економічні труднощі перешкоджають створенню й збереженню сім'ї, посилюють орієнтацію на неформальні шлюбно-сімейні відносини, про що свідчить, зокрема, збільшення кількості дітей, народжених поза шлюбом. Формування таких традицій у плануванні шлюбних відносин та народження дітей навряд чи доцільно визнавати суспільно прийнятним, оскільки вони є реальною передумовою загострення проблем материнства і дитинства. На загальну демографічну ситуацію в Україні значною мірою впливає смертність.

Рівень смертності населення має значну регіональну диференціацію, що певною мірою пояснюється відмінностями статеві-вікової структури населення. Смертність населення слід розглядати як індикатор його здоров'я. У зв'язку з цим заслуговує на увагу аналіз причин смертності в розрізі окремих захворювань. Серед інших хвороб, що призвели до смертельних наслідків, понад 60% припадає на захворювання систем кровообігу. Досить високий рівень смертності й від нещасних випадків, на які припадає 10% усіх 97 смертей. Цей показник лише на 2,8% відстає від кількості смертей, зумовлених захворюванням новоутвореннями. Як позитивну тенденцію в динаміці смертності варто відзначити певне скорочення дитячої смертності. Але водночас викликає занепокоєння збільшення смертності населення у працездатному віці. Серйозною загрозою для здоров'я населення є екологічні умови, особливо в окремих регіонах. Це пов'язано з техногенною діяльністю та віддаленими наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС. За даними статистики, на території, яка зазнала радіоактивного забруднення, проживає понад 2 млн. чол., у тому числі близько 600 тис. дітей і підлітків.

Аналіз статевої структури населення України свідчить про постійне переважання кількості жінок над кількістю чоловіків. Таку ситуацію фахівці пояснюють меншою тривалістю життя чоловіків, вищою їх смертністю, війнами та міграцією. Останнім часом, починаючи з 1996 р., переважання кількості жінок над кількістю чоловіків в абсолютному виразі набула тенденції до збільшення (хоча й незначного). Так, на кожну 1000 жінок

кількість чоловіків становила: в 1996 р. – 872, у 1997 р. – 871, у 1998 р. – 870, у 1999 р. – 869, у 2000 р. – 868, у 2001 р. – 861 чол., у 2013 р. – 858 чол. Ці характеристики використовуються у сфері планування трудових ресурсів, зайнятості, при розробці демооекономічних показників, прийнятті відповідних рішень стосовно організації та управління господарством.

Література:

1. Вимірювання якості життя в Україні. Аналітична доповідь / Е.М. Лібанова, О.М. Гладун, Л.С. Лісогор та ін. – К. : Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи, 2013. – 50 с.
2. Демографія : учебник / под общ. ред. Н.А. Волгина. – 2-е изд., доп. и перераб. – М. : РАГС, 2007. – 440 с.
3. Демографія : учебное пособие / Под ред. проф. В.Г. Глушковой. – М.: КНОРУС, 2010. – 288 с.
4. Забезпечення сталого прогресу людства: зменшення уразливості в формуванні життєстійкості. Доповідь про людський розвиток 2014 р. Програми розвитку ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://hdr.undp.org/en>). Муромцева Ю.І. Демографія : навчальний посібник / Ю.І. Муромцева. – К.: Кондор, 2009. – 300 с.
5. Харченко Л. П. Демографія: учебное пособие. 3-е изд., стер. / Л.П. Харченко.– М. : Омега-Л, 2009. – 350 с.

ЛЕКЦІЯ 14. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ДЕМОГРАФІЧНОГО ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Уявлення про взаємозв'язок демографічного та соціально-економічного розвитку в працях філософів та науковців.

2. Основні напрями вивчення механізмів взаємозв'язку економічних та демографічних процесів.

3. Принципи взаємозв'язку демографічних і соціально-економічних процесів.

1. Уявлення про взаємозв'язок демографічного та соціально-економічного розвитку в працях філософів та науковців.

Відтворення населення залежить від багатьох чинників, які визначають умови життя окремих людей та їхніх сімей у широкому розумінні. Під впливом цих факторів у людей формуються певні демографічні потреби, які реалізуються в їхній демографічній поведінці. У свою чергу збільшення кількості населення визначили економічний аспект, а саме, співвідношення кількості населення та відтворення робочої сили.

Ця проблема визначила зміст сформульованого А. Смітом економічного закону збільшення населення як закону взаємозв'язку збільшення кількості населення й відтворення робочої сили: «Попит на людей, як і попит на будь-який інший товар, регулює виробництво людей, прискорює його, коли воно відбувається дуже повільно, стримує, якщо воно відбувається дуже швидко. Саме цей попит регулює й визначає розмноження роду людського в усіх країнах світу, в Північній Америці, Європі та Китаї; він обумовлює швидке розмноження людей в першій, повільне та поступове – у другій і утримує населення на стаціонарному рівні в Китаї. Основними факторами, які визначають збільшення кількості населення, А. Сміт називав розміри залученої до сільськогосподарського обороту землі та ефективність її використання. Виходячи з цього та враховуючи обмеженість земельних ресурсів, Д. Рікардо зробив висновок про тиск населення на засоби існування.

2. Основні напрями вивчення механізмів взаємозв'язку економічних та демографічних процесів

Особливості демографічної динаміки на сучасному етапі, як у світі загалом, так і в окремих країнах, значно посилює актуальність проблем взаємозв'язку соціально-економічного та демографічного розвитку. Нині практично загально-визнаним є те, що майбутнє світової цивілізації визначається насамперед «людським фактором». Тому необхідно враховувати вплив цього фактора на всі сфери життя суспільства, так само, як і вплив соціально-економічних та інших умов на стан індивіда та його демографічну поведінку. Нині в демографічній науці сформувалося кілька напрямків вивчення механізмів взаємозв'язку економічних та демографічних процесів. У найбільш узагальненому вигляді можна сказати, що один з напрямків орієнтується на мікрорівень. Вихідним положенням для таких досліджень є

передбачення наявності певних зовнішніх причин, які впливають на формування демографічних тенденцій.

3. Принципи взаємозв'язку демографічних і соціально-економічних процесів Вивчаючи взаємозв'язки демографічних і соціально-економічних процесів, необхідно врахувати такі принципи: - взаємозв'язки економічних та демографічних процесів є динамічними, вони мають не функціональний, а кореляційний характер, тобто зміна одного процесу не зумовлює зміну іншого в тому ж напрямку і в тих же масштабах; - наявність так званого часового лагу, тобто терміну, що розділяє зміни у процесах, які розглядаються.

Наприклад, трансформація віково-статевої структури відбувається повільно, тоді як зміни освітнього рівня чи професійного складу населення відбуваються відносно швидко; - необхідність встановлення не лише характеру взаємовпливу процесів, які вивчаються, а й оцінки величини та швидкості зміни одних процесів у разі зміни інших; - надійність отриманих завдяки аналізу результатів забезпечується якомога повнішим охопленням факторів; - взаємозв'язок демографічних та економічних процесів може бути безпосереднім і опосередкованим.

Прикладом першого є вплив кількості населення у працездатному віці на оцінку економічного, зокрема трудового, потенціалу. Співвідношення працездатного та непрацездатного населення теж безпосередньо впливає на величину демографічного навантаження. Опосередкований зв'язок спостерігається тоді, коли вирізняються чимало інших факторів, в тому числі й демографічний. Це можна прослідкувати на прикладі обсягу та структури витрат і заощаджень, особи. Як відомо загалом, розмір особистих заощаджень залежить від доходів, рівня цін на споживчі товари, обсягу та характеру особистих потреб. Але конкретний вплив кожного з перелічених факторів модифікуватиметься залежно від таких демографічних характеристик, як вік сім'ї (молода сім'я чи сім'я пенсіонерів), кількість і вік утриманців у сім'ї та ін.

Література:

1. Дорошенко Л.М. Демографія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Л.М. Дорошенко. – К. : МАУП, 2005. – 112 с.
2. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д-р екон. наук, проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.
3. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: колективна монографія / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К. : Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.
4. Соціальна економіка: навч. посіб. / Кол. авт. О.О. Беляєв, М.І. Дибя, В.І. Кириленко та ін. – К. : КНЕУ, 2005. – 196 с.

ЛЕКЦІЯ 15. РЕГУЛЮВАННЯ ДЕМОГРАФІЧНОГО РОЗВИТКУ

1. Сутність демографічної політики.
2. Зарубіжний досвід демографічної політики та його застосування в Україні.

1. Сутність демографічної політики

Послідовна зміна таких демографічних процесів, як народжуваність і смертність, є основою безперервного оновлення поколінь людей, або відтворення населення. Але на сучасному етапі розвитку демографічної науки утвердився дещо ширший погляд на відтворення населення, згідно з яким крім природного його руху враховуються просторовий (міграція) та соціальний (зміна соціальних структур, соціальна та професійна мобільність) рухи. У процесі історичного розвитку дедалі більше усвідомлювався тісний взаємозв'язок демографічних та соціально-економічних процесів.

Дослідженню цих проблем були присвячені праці багатьох учених різних часів і країн. У результаті утвердилась думка, закріплена в Енциклопедичному словнику: відтворення населення зазнає значного впливу інших сторін відтворення суспільства (відтворення відносин, соціальних структур, культурних цінностей та норм тощо) і найпомітніше впливає на них. У процесі такої взаємодії формуються об'єктивні вимоги до всіх процесів життєдіяльності суспільства, в тому числі й до відтворення населення.

Тобто демографічні процеси, що відбуваються в населенні, зумовлюються певними соціальними, економічними та іншими чинниками. З іншого боку, так званий демографічний чинник, характер, масштаби й інтенсивність його змін призводять до тих чи інших економічних, соціальних, екологічних наслідків. Такий взаємовплив і взаємозв'язок можна розглядати як результат самоорганізації (самоуправління) суспільної системи. У зв'язку з цим видається правомірним, поряд з регулюванням соціально-економічного розвитку, говорити про регулювання демографічних процесів.

Останнє слід розуміти як цілеспрямований, науково обґрунтований вплив на народжуваність, смертність, шлюбність, міграцію тощо, який може мати прямий або опосередкований характер. При цьому необхідно враховувати системи соціальних, економічних законів, а також загальнометодологічні та специфічні принципи демографічного розвитку. Основна методологічна складність регулювання означених процесів полягає в тому, що кожен з них зазнає впливу значної кількості чинників. До того ж наслідки такого впливу можуть бути значно віддалені в часі.

Складність розробки механізмів регулювання демографічних процесів насамперед можна пояснити недосконалістю методологічної бази. Адже в рамках концепції демографічного переходу ще не сформувалася загальноновизнана конструкція, за допомогою якої можна було б пояснити конкретні історичні типи соціальної детермінації демографічної поведінки, а відтак і структуру та умови формування типів відтворення населення.

2. Зарубіжний досвід демографічної політики та його застосування в Україні Вивчення зарубіжного досвіду показує, що в

розвинених країнах державна політика щодо регулювання таких демографічних процесів, як народжуваність, практично офіційно не проводиться (за винятком Франції). Основною причиною є прагнення не допускати втручання в інтимне життя та релігійні переконання сімей. Частково така позиція пояснюється також невпевненістю в очікуваній віддачі фінансових витрат на можливе збільшення дітей у сім'ях. Крім того, в сучасних умовах добробут нації, могутність і престиж держави на міжнародній арені більшою мірою пов'язується не з кількістю населення, а з його якісними характеристиками – здоров'ям, тривалістю життя, рівнем освіти, професійною підготовкою тощо.

Міжнародна організація охорони здоров'я планування сім'ї розглядає насамперед як попередження небажаної вагітності, вільний вибір кількості та часу народження дітей залежно від віку та здоров'я батьків.

Спеціалісти галузі, виходячи із сучасної ситуації, вважають за необхідне активізувати, зробити більш конструктивною діяльність відповідних державних закладів та громадських організацій щодо підвищення сімейної культури населення, попередження внутрішньосімейних конфліктів та дестабілізації сім'ї. Інструментом для практичного регулювання проблем, пов'язаних з розвитком сім'ї, можуть бути відповідні програми. Прикладом такої програми в Україні є Національна програма планування сім'ї, затверджена Постановою Кабінету Міністрів у 1995 р.

Особливо важливе значення має різноманітне інформаційне забезпечення населення, що сприяє підвищенню його демографічної культури, зокрема культури сімейно-шлюбних відносин, а також підготовки дітей, підлітків, молоді до сімейного життя. У цьому контексті можна назвати також і Національну програму «Діти України», затверджену Указом Президента України. Мета цієї програми – забезпечити право кожної дитини народитися здоровою, вижити і мати умови для всебічного розвитку, бути соціально та психологічно захищеною.

Механізми для регулювання демографічних процесів повинні ґрунтуватися на результатах всебічного, комплексного аналізу демографічного розвитку в його соціально-економічній обумовленості та реалістичному уявленні про можливі зміни в майбутньому. На особливу увагу заслуговує адекватна оцінка демографічних наслідків економічної трансформації перехідного періоду, що має важливе значення для позитивних зрушень у демографічних процесах.

Література:

1. Комплексний демографічний прогноз України на період до 2050 р. (колектив авторів) / за ред. чл.-кор. НАНУ, д-р екон. наук, проф. Е.М. Лібанової. – К.: Український центр соціальних реформ, 2006. – 138 с.
2. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: колективна монографія / [Лібанова Е.М., Макарова О.В., Курило І.О. та ін.]; за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. – 320 с.

Навчальне видання

КУРС ЛЕКЦІЙ

для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
галузь знань 05 соціальні та поведінкові науки
спеціальності 054 «Соціологія»

Укладачі:

Данченко Ірина Олексіївна;

Моїсєєва Наталія Іванівна

В авторській редакції
Комп'ютерний набір: *І.О. Данченко*

Формат 60x84/16. Гарнітура Times New Roman
Папір для цифрового друку. Друк ризографічний.

Ум. друк. арк. _.

Наклад ___ пр.

Державний біотехнологічний університет
61002, м. Харків, вул. Алчевських, 44